

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Факультет гуманітарних наук
Кафедра історії

Магістерська робота

Освітній рівень – магістр

на тему: «Громади прогресивного юдаїзму в Україні (1991 – 2024)»

Виконала: студентка 2-го року навчання,
спеціальності: 032 «Історія та археологія»

Освітньо-наукової програми «Юдаїка»

Ноженко Євгенія Геннадіївна

Наукові керівники:

Малахова К. В., кандидатка філософських наук

Магістерська робота

захищена з оцінкою _____

Секретар ЕК _____

«___» _____ 2024 р.

Київ – 2024

Декларація академічної доброчесності

студентки НаУКМА

Я, Ноженко Євгенія Геннадіївна, студентка 2 року навчання факультету гуманітарних наук, спеціальності: 032 “Історія та археологія” адреса електронної пошти: evgenianozsohnut@gmail.com підтверджую, що написана мною кваліфікаційна/магістерська робота на тему «Громади прогресивного юдаїзму в Україні (1991 – 2024)» відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, передбачених пунктами 3.1.1 – 3.1.6 Положення про академічну доброчесність здобувачів НаУКМА від 07.03.2022 року, зі змістом якого ознайомена;

- підтверджую, що надана мною електронна версія роботи є остаточною і готовою до перевірки;
- згодна на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності, у будь-який спосіб, у тому числі порівняння змісту роботи та формування звіту подібності за допомогою електронної системи Unicheck.
- даю згоду на архівування моєї роботи в депозитаріях та базах даних університету для порівняння цієї та майбутніх робіт.

Підпис студентки

АНОТАЦІЯ

магістерської роботи

Тема: «Громади прогресивного юдаїзму в Україні (1991 – 2024)»

Автор: студентка 2-го р. н. другого (магістерського) рівня вищої освіти, спеціальності 032 «Історія та археологія» освітньо-наукової програми «Історія (Юдаїка)»

Науковий керівник: Малахова К. В., кандидатка філософських наук

Захищена: " ____ " _____ 2024 р.

Короткий зміст роботи: магістерська робота присвячена дослідженню історії процесу формування та розвитку прогресивного юдаїзму в Україні, історії громад прогресивного юдаїзму України з 1991 року по 2024 рік. В роботі досліджено 14 найбільш активних громад прогресивного юдаїзму в Україні. Дослідження базується на опублікованих документах, періодичних виданнях, статутах громад прогресивного юдаїзму. Щоб зібрати інформацію для реконструювання історії виникнення, діяльності та розвитку громад, використано неопубліковані архівні матеріали з приватних архівів Полтавської громади прогресивного юдаїзму «Бет Ам», проведені інтерв'ю з засновниками, членами, лідерами громад та рабинами. Використання цих джерел дозволило дослідити діяльність, соціальну роль, аудиторію та значення громад прогресивного юдаїзму в Україні, а також визначити особливості ідеологічних норм прогресивного юдаїзму, протиріччя і спільні позиції юдейських напрямів, рівень їх взаємин в Україні.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	2
РОЗДІЛ I. Формування руху реформістського юдаїзму, передумови виникнення спільнот.....	12
1.1. Формування руху прогресивного юдаїзму, історико-географічні передумови виникнення спільнот на території України.....	12
1.2. Реформізм та діяльність єврейських спільнот на території України в період Російській імперії.....	18
1.3. Становище єврейських спільнот на території України в період СРСР, євреї УРСР в контексті загальнодержавної політики.....	24
РОЗДІЛ II. Виникнення і розвиток спільнот прогресивного юдаїзму в незалежній Україні.....	33
2.1. Рух прогресивного юдаїзму в Україні після 1991 року: формування організаційної структури	33
2.2. Взаємодія з міжнародними єврейськими організаціями, спільнотами та інституціями.....	37
2.3. Основні громади прогресивного юдаїзму в Україні: історичний нарис.....	41
РОЗДІЛ III. Соціальне значення ідеології прогресивного юдаїзму: аудиторія прогресивних громад в Україні	65
3.1. Зміни в молитовнику, Галаха, гіюр в контексті реформ прогресивного юдаїзму.....	65
3.2. Прогресивний юдаїзм як шлях до етнічної, культурної та релігійної ідентичності українських євреїв.....	71
ВИСНОВКИ.....	77
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	84

ВСТУП

Актуальність теми дослідження обумовлена проблематикою пошуку ідентичності українських євреїв в період з 1991 року. Актуальність цих пошуків зумовлена питанням приналежності до етнічних і релігійних спільнот на території України, наслідками пострадянської хвилі релігійного плюралізму, проблематикою етнічної приналежності в змішаних родинах, які розмивають рамки традиційної ідентичності. Питання етнорелігійної ідентичності українських євреїв є актуальним для українського поліетнічного та полірелігійного суспільства оскільки існує тенденція до зростання кількості змішаних шлюбів, що протирічить ортодоксальним поглядам юдаїзму. Досліджувана нами тема має наукове, та суспільне значення оскільки етнорелігійний склад населення та радянське минуле зумовили наявність значної кількості асимільованого єврейського етносу, майже втраченого зв'язок зі своєю історичною, культурною, релігійною приналежністю.

Об'єктом дослідження є історія громад прогресивного юдаїзму в Україні з 1991 року по 2024 рік.

Предмет дослідження: історія процесу формування та розвитку прогресивного юдаїзму в Україні в зазначений період.

Метою роботи є визначення особливостей ідеологічних норм прогресивного юдаїзму, протиріч і спільних позицій юдейських напрямів та рівень їх взаємин в Україні. Визначення соціальної ролі, аудиторії та значення громад прогресивного юдаїзму в Україні.

Відповідно до мети, у роботі визначаються наступні **завдання**:

- зібрати доступні першоджерела, що свідчать про розвиток прогресивного юдаїзму в Україні (періодика, документи, інтерв'ю)
- реконструювати історію розвитку громад прогресивного юдаїзму України на основі зібраної бази джерел (періодика, архівні документи, інтерв'ю, газети, журнали);

- охарактеризувати етапи формування та розвитку спільнот прогресивного юдаїзму на основі порівняльного аналізу реконструйованої нами історії громад прогресивного юдаїзму України;
- дослідити діяльність громад прогресивного юдаїзму України станом на 2024 рік;
- визначити відмінні риси ідеології прогресивних громад від поглядів ортодоксального та консервативного напрямів юдаїзму;
- дослідити аудиторію, соціальну роль та значення громад прогресивного юдаїзму в Україні в зазначений період.

Роль прогресивного юдаїзму в формуванні етнічної та релігійної ідентичності євреїв незалежної України важко переоцінити – прогресивний юдаїзм надав євреям України, асимільованим у своїй більшості, малознайомим з єврейською історією, традицією та релігією, зрозумілий і доступний особистий шлях до майже втраченої єврейської ідентичності. Зазначимо, практично повну відсутність досліджень присвячених історії руху прогресивного юдаїзму в нашій державі з 1991 року. Соціологічні та релігієзнавчі аспекти діяльності різних юдейських спільнот привернули увагу окремих дослідників, між тим, історія формування громад прогресивного юдаїзму, що мають актуальність для євреїв України, залишилася поза увагою науковців. Монографій по темі прогресивного юдаїзму, саме в Україні періоду з 1991 року, немає. Певну кількість дослідних робіт проведено в Східній Європі, Польщі та Росії.

Серед опрацьованих нами робіт, викликає зацікавлення праця Аліції Масляк-Мацієвської «Прогресивний проповідник Шимон Данькович», в якій досліджується історія прогресивного юдаїзму на поділених польських територіях (Ягелонський університет у Кракові). В праці досліджується біографія рабина Данковича, його життєвий шлях на теренах Польщі, в Варшаві, та його вплив на розвиток та поширення прогресивного юдаїзму. Автор досліджує його листування до польсько-єврейських видань, пов'язаних з варшавськими прогресивними колами, та зазначає, що Данкович був палким

прихильником польсько-єврейського зближення. Проаналізував цю працю, бачимо, що прогресивний юдаїзм виступає за зближення єврейської культури з польською. Це є вагомим аргументом, що реформи пропоновані прогресивним юдаїзмом, відкривають шлях для євреїв Польщі жити в обраній країні, взаємодіяти з польським населенням, бути активними громадянами цієї країни, при цьому сповідувати юдаїзм, опановуючи не тільки релігійні науки а й здобувати освіту, вивчаючи світські науки та мову обраної ними країни.

Цікавою з погляду аналізу громад реформістського юдаїзму є праця «Еврейские диаспоры в Европе и мире: полевые источниковедческие исследования» Є. Е. Носенко-Штейн (Институт востоковедения РАН, Москва). В цій роботі розглядаються особливості реформістського юдаїзму в Росії. Проводиться змістовний аналіз громад, насамперед, з соціодемографічного та соціокультурного поглядів, відношення аудиторії реформістського напрямку до перспектив еміграції в Ізраїль, і загалом, їх відношення щодо приналежності до єврейської нації. Авторка дослідження робить низку змістовних інтерв'ю з членами декількох громад, в яких проводить опитування, чому вони обрали для себе саме напрям прогресивного юдаїзму. Після опитування, згідно складених нею таблиць, робить висновок, що більшість опитаних вибрали саме «інтелектуалізм» прогресивного юдаїзму та можливість задавати питання, вступати в дискусії та обговорювати спірні питання. Зазначимо, що більшості опитаних близька філософія прогресивного юдаїзму відсутністю жорсткого догматизму та рівноправним статусом жінки. В ході дослідження авторка зазначає, що більша частина членів громади має вищу освіту або в процесі її здобуття. Це, здебільшого, інтелектуальні люди, яким важливо розуміти значення і сутність традиційних і релігійних приписів, а не беззаперечно виконувати їх, не усвідомлюючи їх сенсу. Опитані наголошують на тому, що саме реформізм є більш практичним напрямом в не єврейському отченні. Члени громади можуть обирати, які саме традиції для них особливо важливі, а які на

сьогодні є другорядними, так би мовити «символічними». Проаналізувавши цю роботу, бачимо, що аудиторія громад прогресивного юдаїзму є освічені люди, яким цікаво розвиватися, вести дискусії в колі однодумців. Зазначимо, що члени громад здебільшого мають змішані шлюби, а члени їх сімей, не євреї, також залучаються до діяльності громад прогресивного юдаїзму і часто теж починають сповідати юдаїзм, бути активними членами громад. Ми підготували та взяли низку інтерв'ю у членів громад прогресивного юдаїзму України і багато в чому наші висновки стосовно аудиторії збігаються з результатами авторки роботи, проте праця «Еврейские диаспоры в Европе и мире: полевые источниковедческие исследования» Є. Е. Носенко-Штейн має більш соціологічний характер дослідження.

Праця Бенджаміна Матісса «Польський прогресивний юдаїзм та угорський неологічний юдаїзм» має порівняльний характер та описує схожість польського прогресивного юдаїзму з угорським неологічним юдаїзмом. Порівняння обрядовості, проведення літургій, про спроби реформування служб в синагозі. Також автор розглядає біографію рабинів, релігійних діячів та їх взаємодію між собою. Ця праця є корисним здобутком для нашого аналізу саме з релігієзнавчої точки зору. В нашому дослідженні ми також розглядаємо релігійну складову прогресивного юдаїзму, яка є значною частиною нашої роботи. Особливо питання проведення релігійних служб в прогресивному юдаїзмі України: нововведення в обрядову службу, норми і зміни, внесені в молитовник. Важливо підкреслити, що служби проходять двома мовами: івритом та українською. Це дає можливість людям в громадах, які не знають івриту, можливість розуміти про що йдеться в богослужінні та бути включеними в його процес.

Маємо вказати на роботу рабина Юлії Гріс «Рабини як агенти модернізації на теренах України 1840-1900 роки». Вона була написана по проповідям ліберального рабина XIX століття Ар'є Швабахера. Авторка досліджує вклад щодо реформації напряму прогресивного юдаїзму рабинами Шимон - Ар'є Швабахер з Одеси, Абрахам Кон зі Львова та Єзекіїля Левіна з

Катеринослава. Їх нововведення в ритуали, які стосувались проведення поховання, хоральної служби, обряду обрізання та запропоновані ними реформи в сфері єврейської освіти. Авторка зазначає, що рабини просували у своїх проповідях необхідність здобуття світських знань, заохочуючи батьків віддавати своїх нащадків на навчання саме до сучасних шкіл. Також авторка зазначає, що для рабина Швабахера питання продуктивності єврейського населення було одним із центральних моментів модернізації. Проте в цілому, рабини не змогли здійснити кардинальних змін у соціально-економічному світогляді єврейського населення оскільки було багато внутрішніх та зовнішніх перешкод, подолати які їм було не під силу. Зазначає, що Швабахер мав на меті зближення єврейського та не єврейського населення. Оповідає, що відбувалося з єврейським населенням під час погромів, описує взаємодії єврейського населення з владою та дає характеристику рабину Ар'є Швабахеру як людині, виходячи з дослідження його біографії. В нашому дослідженні ми аналізуємо біографію рабинів прогресивного юдаїзму, їх життєвий шлях, внески в розвиток прогресивного юдаїзму, їх погляди та ідеологію.

Темі витоків реформістського юдаїзму присвячена праця прогресивного рабина Григорія Котляра «От религиозных реформ к сионизму. Реформа в иудаизме в Польше и Российской империи XIX-го – начала XX-го веков». Проаналізувавши цю роботу, з'ясуємо, як саме прогресивний рух поширювався в різних країнах, які випробування він мав на своєму шляху, які вагомні здобутки вдалося зробити в рамках ряду країн. Спираючись на цю роботу в нашому дослідженні, ми реконструювали передумови виникнення, поширення та перспективи прогресивного юдаїзму на території сучасної України.

Одним з найповніших джерел, що містить опис діяльності спільнот прогресивного юдаїзму в період з 1991 року, є преса і періодика. Найбільш змістовним джерелом інформації є журнал Релігійного Об'єднання Громад Прогресивного Юдаїзму України «Открытая дверь». В ньому, окрім

викладеної роботи щодо реформ в юдаїзмі ХІХ – початку ХХ століття Григорія Котляра, містяться інтерв'ю засновників, лідерів та діячів руху прогресивного юдаїзму в незалежній Україні, інформація стосовно виникнення, розвитку, діяльності громад прогресивного юдаїзму України в період 1991–2012 років. Щоб надолужити прогалини в інформаційному полі періоду після 2012 року, ми підготували питання і провели ряд інтерв'ю з нині діючими лідерами громад прогресивного юдаїзму України.

Було опрацьовано підбірку газет «Атїква» 2010–2012 років, яка розміщується в Полтавській обласній універсальній науковій бібліотеці ім. І. П. Котляревського. Газета «Атїква» видавалася Полтавською громадою прогресивного юдаїзму «Бет Ам» разом з Полтавським відділенням благодійної організації «Хесед». В даних випусках преси міститься інформація стосовно спільної діяльності громади прогресивного юдаїзму та «Хесед» в Полтаві: релігійні, культурні та освітні програми, фото святкування, театральні вистави, репортажі та опис їх діяльності в ці роки. Ця інформація є важливою для нашого дослідження як підтвердження тісної співпраці прогресивних громад України з єврейським благодійним фондом «Хесед», яка відбувається в багатьох містах України. Прогресивні громади, спільно з представниками «Хесед», проводять разом свята, друкують спільно газету. По прізвищам викладачів бачимо, що в прогресивній громаді та «Хесед» одні викладачі та мадріхи, які займаються викладанням єврейської традиції та історії.

Здобутком для роботи стала одеська газета «Іману-Ель», яку видавала громада прогресивного юдаїзму Одеси в 2010–2014 роках. В ній міститься інформація про діяльність Одеської громади прогресивного юдаїзму, оголошення всіх проектів та навчальних занять, анонс запланованих подій і заходів. Ознайомившись з письмовими статтями в цих випусках, можемо визначити, які служби, заняття та проекти проводяться громадою в зазначеному періоді та що загалом відбувається в єврейському житті того дня.

В процесі дослідження нашої теми особливе значення набувають доступні першоджерела і документи. В приватних архівах громад прогресивного юдаїзму Україні вдалося знайти документи, статuti, звернення до міських рад, та звіт про проведення вибору голови у єврейській громаді прогресивного юдаїзму, звіти стосовно проведення свят і заходів, де знаходимо інформацію про кількість членів громад в період їх проведення. В приватному архіві Полтавської громади «Бет Ам» вдалося знайти номер Загальнодержавного інформаційно-політичного видання за 2010 рік під редакцією Чумакової Т. зі статтею «Колишня полтавка стала першою жінкою-рабином у післявоєнній Німеччині». В цій статті зазначено, що в Німеччині, вперше після Голокосту, була висвячена в рабини жінка – 31-річна Аліна Трейгер, уроженка Полтави. Автор статті описує шлях Аліни Трейгер від дитинства до звання рабина, її здобутки в освіті, внесок в розвиток єврейського релігійного життя. Наголошується, що Аліна Трейгер стала другою в історії Німеччини жінкою-рабином, реакція ортодоксальної спільноти, яка була негативною. За позиціями ортодоксального напрямку юдаїзму, жіночий рабинат суперечить єврейським законам, за якими жінка не може бути рабином. На сьогодні громада в Німеччині, в якій Аліна Трейгер є рабином, об'єднує прихильників як ортодоксальної, так і реформістської течії. До статті додається інтерв'ю з директором єврейської громади Полтави Леонідом Сухарем, в якому він докладно оповідає про здобутки та вклад Аліни Трейгер в майбутнє єврейської спільноти Полтави.

В рамках нашої роботи було підготовлено та проведено ряд інтерв'ю: з головним рабином Києва та України прогресивного юдаїзму Олександром Духовним, з виконавчим директором Релігійного управління громад прогресивного юдаїзму в Україні та керівником проекту «Открытая дверь» Олександром Гайдаром, з рабином Аліною Трейгер, з нині діючою головою прогресивної громади «Хавер» в місті Черкаси Галиною Польською та Тетяною Плотніковою, координатором «Хеседа» в місті Луцьк. Проведено онлайн опитування членів нині діючої громади прогресивного юдаїзму в місті

Полтава «Бет Ам» (опитано 16 осіб). Важливим джерелом інформації стали інтерв'ю з Галиною Польською, головою Громади прогресивного юдаїзму «Хавер», в якому опитана відповіла на ряд питань з приводу відкриття першої єврейської недільної школи під егідою прогресивного юдаїзму, діяльності та розвитку громади на Черкащині та взаємодії їх громади з іншими єврейськими спільнотами. Інформацію щодо діяльності Луцької громади отримано з допомогою інтерв'ю, яке надала Тетяна Плотнікова (представник «Хесед»), в якому отримані відповіді на питання щодо аудиторії, взаємодії з іншими єврейськими спільнотами, волонтерської діяльності, проектів та ремонту будівлі синагоги, в якій вони наразі ведуть свою діяльність спільно з організацією «Хесед». Члени прогресивної громади міста Полтави відповідали на питання про причини вибору напряму прогресивного юдаїзму, перешкоди та випробування, що пройшла громада з 1991 року по 2024 рік, вплив на розвиток громади поширення коронавірусу та війни, кількість людей, що репатріювалися в Ізраїль за цей час і як змінювалась чисельність членів громади в зазначений період.

Окремо можемо відзначити патріотичні погляди та громадянську позицію респондентів. Виступи на телебаченні головного рабина Києва та України прогресивного юдаїзму Олександра Духовного про обов'язкове знання та спілкування українською мовою, тому, що мова є важливим ідентифікатором особистості. Зауважимо, що після 2014 року релігійні служби почали проводитись івритом та українською мовами, а не івритом та російською, як це було раніше.

Досліджуючи шлях руху прогресивного юдаїзму в Україні, визначаємо засновників, лідерів цього руху, динаміку його розвитку, аудиторію громад прогресивного юдаїзму, як змінювалась чисельність членів громад за ці роки, відносини з іншими єврейськими рухами і організаціями та відмінності ідеології прогресивного юдаїзму порівняно з іншими юдейськими релігійними напрямами. Так як дослідні роботи саме по цьому напрямку в Україні є нечисленними, то ця тема ще потребує дослідження. Період зі

здобуття незалежності Україною, початку діяльності громад прогресивного юдаїзму та донині, наповнений цілою низкою подій, що мали вплив не тільки на державу та суспільство, а й на розвиток та діяльність громад прогресивного юдаїзму в Україні. Зібравши історію громад прогресивного юдаїзму України з початку їх заснування, бачимо, що деякі з них були першими єврейськими, саме релігійними, громадами в містах України. Більшість громад веде свою діяльність без взаємодії з іншими релігійними спільнотами, хоча в деяких містах існує тісна співпраця з різними єврейськими спільнотами і організаціями, проводяться спільні заходи, свята, проекти. Певна кількість членів громад відвідують відразу декілька спільнот.

Ключові слова: Гаскала, Галаха, гіюр, бейт дін, громада прогресивного юдаїзму, голова громада прогресивного юдаїзму, рабин Олександр Духовний, ортодоксальна, прогресивна (реформістська) течія юдаїзму.

РОЗДІЛ I. Формування руху реформістського юдаїзму: прогресивний юдаїзм на теренах України, передумови виникнення спільнот

Для дослідження передумов формування руху реформістського юдаїзму на території України, передусім варто проаналізувати вплив історико-географічних та соціально-культурних факторів: зародження ідей реформізму в XIX столітті, поширення на країни Центральної, Західної Європи та продовження в єврейських громадах Східної Європи, становище єврейського етносу та релігійного життя юдеїв в СРСР.

1.1. Формування руху прогресивного юдаїзму, історико-географічні передумови виникнення спільнот на території України

Початок активного розвитку Руху реформістського юдаїзму відзначається у другому десятилітті XIX століття в Німеччині та інших країнах Центральної та Західної Європи, звідки й набуває поширення серед єврейських громад Східної Європи. Реформізм в своїй класичній формі формувався поступово і в своєму розвитку пройшов декілька стадій. Історичними факторами, що сприяли появі реформізму, були емансипація та Гаскала (єврейське Просвітництво).¹ Епоха просвітництва надавала євреям не лише громадянські права, а й ставила перед ними питання про майбутній напрямок духовного шляху єврейської спільноти. Основні зміни в рамках ідей прогресивного юдаїзму, передусім, стосувались внесення змін до синагогального ритуалу, пристосування вірувань, ритуалу та галахічних змін до вимог сучасності. Якщо масовий Рух реформаторів пов'язують саме з Просвітництвом, то початок єврейського Просвітництва пов'язане з іменем

¹ Котляр Григорій. От религиозных реформ к сионизму. Реформа в иудаизме в Польше и Российской империи XIX-го – начала XX-го веков (Альманах «Еврейская старина» №5(52), 2007). URL: <https://berkovich-zametki.com/2007/Starina/Nomer5/Kotljar1.htm> (дата звернення: 20.09.2023)

Мозеса бен Менахема Менделя.² На загал він відомий як Мозес Мендельсон – видатний філософ і теолог, близький друг Канта и Лессинга. Його роботи написані німецькою мовою і з'являються у друці вже в середині XVIII століття. Мойсей Мендельсон стає одним з найвідоміших і поважних вчених Германії. На загал він залишався євреєм, що дотримувався всіх заповідей та відкидав ідею розвитку релігії, та все ж був прихильником вивчення євреями німецької мови та виступав за інтеграцію євреїв у німецькому суспільстві. Він допускав навіть деякі зміни у традиційних звичаях, але не у приписах Галахи.

Одна з перших практичних реформ літургії була здійснена в 1796 році в Амстердамі, в громаді «Адат Іешурун» видалили з молитовника частину гімнів прославлення і псалмів та почали вести проповіді на голландській мові.³ В XIX сторіччі справжнім центром реформізму стала Німеччина. Видатну роль в реформістському русі зіграв філантроп Ізраїль Якобсон (1768–1828). В 1801 році він заснував в місті Зезен (Брауншвейг) школу для бідних єврейських дітей, де, поряд зі світськими предметами, викладалися основи релігії, відбувалася синагогальна служба, в яку були включені проповіді та гімни німецькою мовою. Цю службу відвідували і дорослі, які поступово звикли до вживання німецької мови в літургії. Він заснував у Касселі синагогу на кшталт Зезенської, де літургія відбувалася частково івритом і німецькою мовами, німецькою мовою читалися проповіді і співалися гімни. В 1810 році Вестфальська консисторія опублікувала новий статут синагогальної служби, в якому підкреслювалися новаторства і скасовувалися звичаї, що суперечили цьому. Члени консисторії стверджували, що всі ці нововведення не суперечать духу Тори і Талмуду. Після поразки

² Электронная еврейская энциклопедия КЕЭ, том: 5, 1990. ЕВРЕЙСКАЯ ФИЛОСОФИЯ. ИУДАИСТИКА/Философия Нового времени/Мендельсон Моше. URL: <https://eleven.co.il/jewish-philosophy/new-age/12712/> (дата звернення: 15.09.2023)

³ Котляр Григорій. От религиозных реформ к сионизму. Реформа в иудаизме в Польше и Российской империи XIX-го – начала XX-го веков (Альманах «Еврейская старина» №5(52), 2007). URL: <https://berkovich-zametki.com/2007/Starina/Nomer5/Kotljar1.htm> (дата звернення: 20.09.2023)

Наполеона, всі створені французами установи, в тому числі єврейська консисторія, були ліквідовані. Ізраїль Якобсон переселився до Берліна, де в 1815 році відкрив молитовний будинок з органом, хором, співом гімнів і проповіддю німецькою мовою. Берлінська влада закрила цю синагогу в 1817 році на вимогу єврейських ортодоксальних кіл. В 1818 році друг і послідовник Якобсона, Едуард Клей, переїхав до Гамбурга, де заснував «Храм». В реформі літургії гамбурзька громада пішла далі за берлінську, ввівши деякі зміни до тексту молитов. В 1819 році вона випустила свій молитовник, у якому фрази про пришестя Месії, обраність єврейського народу та повернення до Сіону були вилучені або замінені іншими формулюваннями загального характеру. В 1820 році у Лейпцигу було відкрито новий реформістський молитовний будинок (відділення Гамбурзького), де у дні єврейських свят відбувалося богослужіння німецькою мовою. Протягом наступних 30 років реформістські громади виникли в низці міст Німеччини, Австрії, Угорщини, Франції та Данії. Вони відрізнялися один від одного рівнем радикалізму в реформі літургії. Слід зазначити, що в Копенгагені виникає центр реформізму, де реформістський рабин І. М. Манхеймер в 1817–1821 роках проводив по п'ятницях службу, з якої було повністю виключено іврит, проповіді також читалися датською мовою, у літургії використовувалася музика християнських композиторів. З часом його реформізм став помірнішим, зберігалися основи єврейської традиції: мова іврит, молитва про Сіон та Єрусалим, обряд обрізання. Він створив так званий віденський ритуал, що запобігло розколу в громаді. Цей ритуал («богослужіння за Манхеймером») набув поширення в Австрії, Угорщині та Чехії, а також був запроваджений у деяких громадах Німеччини. В 1830-40-х роках реформізм набув значного поширення в Німеччині, головним чином серед освічених представників середнього класу, які прагнули інтеграції в німецькому суспільстві.⁴ Керівництво єврейськими громадами в цей період

⁴ Электронная еврейская энциклопедия КЕЭ, том: 5, 1990. ТЕЧЕНИЯ И СЕКТЫ ИУДАИЗМА/Современные течения в иудаизме/реформизм в иудаизме. URL: <https://eleven.co.il/judaism-trends/modern/13503/> (дата звернення: 15.09.2023)

поступово перейшло до рук молодих рабинів, які отримували разом з традиційною релігійною ще й університетську світську освіту, що мало вплив на світогляд, сприйняття та ставлення до нових ідей і віянь часу.

Значну роль в історії реформізму зіграв рабин Авраам Гайгер (1810–1874), який в 1832 році став рабином у Вісбадені. Скликана тут, на його наполягання, рабинська конференція в 1837 році не призвела до практичних результатів, але ідеї Гайгера, які він проповідував, завоювали реформізму численних послідовників.⁵ Після 1840 року участь рабинів у реформістському русі призвела до появи двох різних теоретичних позицій, пов'язаних з іменами рабинів Авраама Гайгера та Самуеля Гольдхайма. Теорія Гайгера лягла в основу всіх наступних формулювань вчення реформізму, в тому числі доктрини «прогресивного одкровення». Теорії рабина Самуеля Гольдхайма відрізнялися від теорій рабина Авраама Гайгера значно більшим радикалізмом, що поширювався і на практичні рекомендації. За поглядами Гольдхайма, реформізм має не лише еволюційний, але й революційний характер. У змісті Тори, можна розрізнити два елементи: вічні істини релігії та пов'язане з конкретними умовами свого часу давнє законодавство, яке втратило значення після руйнування Храму та падіння єврейської держави. З того часу зберігають своє значення лише релігійні елементи – монотеїзм та мораль. Все пов'язане з Храмом і державою слід вважати скасованим. До цієї категорії Гольдхайм включив практично весь «обрядовий закон». Самуель Гольдхайм вважав, що питання правового статусу єврейських громад, порядку суботніх та святкових днів, законодавства про шлюб та спадщину, мають входити до компетенції державних органів, які визначатимуть і коло питань, що залишаються у сфері компетенції рабинів та єврейських релігійних установ. Запрошений в 1847 році на посаду рабина, заснованої у тому ж році, в Берліні, особливої реформістської конгрегації, Гольдхайм ввів в традиційний ритуал низку

⁵ Электронная еврейская энциклопедия КЕЭ, том: 5, 1990. ЕВРЕЙСКАЯ ФИЛОСОФИЯ. ИУДАИСТИКА/Философия Нового времени/Гайгер Аврахам. URL: <https://eleven.co.il/judaism-trends/modern/11097/> (дата звернення: 15.09.2023)

радикальних змін (наприклад, переніс суботній відпочинок та богослужіння на неділю). Гольдхайм вважав, що заборона змішаних шлюбів була колись зумовлена національно-політичними міркуваннями, що втратили чинність після руйнування єврейської державності. Свій зв'язок з єврейською традицією німецькі прихильники оновлення юдаїзму підкреслювали тим, що прагнули називати свою течію не реформізмом, а ліберальним юдаїзмом.⁶ Термін «реформістська» застосовувався лише стосовно берлінської громади – єдиної в Німеччині, де літургія велася цілком німецькою мовою.

В Австро-Угорській імперії реформістські тенденції проявляються в єврейських громадах вже на початку XIX століття. Серед популяризаторів реформізму («неологів») виділяється угорський рабин Аарон Хорін, який закликав до скликання синоду рабинів та членів громад. Революція 1848 року означала для євреїв Австро-Угорщини перемогу прихильників реформізму над поборниками ортодоксії. Влітку 1848 року в Пешті було створено Центральну реформістську спілку угорських євреїв, яка була сприйнята вкрай вороже ортодоксальними общинними радами і рабинами. Після запеклої полеміки між прихильниками та противниками реформізму було прийнято рішення створити в кожній громаді, де була достатня кількість реформістів, окрему реформістську громаду з власною синагогою та радою. Діяльність реформаторів відновилася після надання євреям імперії громадянської та політичної рівноправності в грудні 1867 року. Майже в кожному місті Австро-Угорщини виникли дві громади – ортодоксальна і реформістська, що ворогували одна з одною і мали окремих рабинів, окремі синагоги, школи. Через цей розкол, сейм не розглядав внесений бароном Етвешем в 1870 році законопроект про свободу релігій, що передбачав узаконення змішаних шлюбів та рівняння у правах усіх віросповідань. В 1877 році «неологам» вдалося, незважаючи на опір ортодоксів, відкрити рабинську семінарію в Будапешті. Спроби «неологів» досягти єднання з ортодоксами успіху не мали.

⁶ Электронная еврейская энциклопедия КЕЭ, том: 5. 1990. ТЕЧЕНИЯ И СЕКТЫ ИУДАИЗМА/Современные течения в иудаизме/Гольдхем Самуэль. URL: <https://eleven.co.il/judaism-trends/modern/11249/> (дата звернення: 15.09.2023)

Надія на відновлення єдності угорського єврейства спонукала їх не лише утриматися від запровадження радикальних літургійних реформ (за винятком запровадження органу), а й прийняти консервативну направленість. Це зберегло певну солідарність угорського єврейства.⁷ Суперечності стали особливо явними після Першої світової війни, коли під впливом антисемітизму громада «неологів» залучила багатьох майже повністю асимільованих євреїв.

Виходячи з досліджуваного, можемо зробити висновок, що Просвітництво в XVIII столітті в Європі призвело до перевероту традиційних релігійних переконань – шляхом до істини став в першу чергу вважатися розум, а не одкровення. В XIX столітті в Німеччині зародився реформістський юдаїзм, як і німецькі, так і західноєвропейські євреї, намагалися асимілюватись у існуючому суспільстві, маючи надію, що це надасть їм доступ до рівних прав. Згідно цього, служіння в синагогах проходило вже не івритом, а місцевими мовами, деякі звичаї були запозичені з християнських церковних служінь, включаючи навіть збори в неділю замість єврейського шабата. Реформістський юдаїзм, який поширювався Західною Європою, у Східній Європі, де Просвітництво мало не такі масштаби, не набув такого ж поширення. Реформістський юдаїзм ставив на перше місце мораль, яка стала важливішою за церемонію. З цього витікає, що для євреїв-реформістів акцент ставиться на книгах пророків, в яких є постійний заклик до правосуддя та справедливості, а не на Торі, в якій більше робиться акцент на обрядах та релігійних обов'язках. Саме акцент на моралі навів реформістський юдаїзм до більш активної взаємодії з неєврейським суспільством та до залучення євреїв-реформістів до участі у соціальній сфері.

⁷ Электронная еврейская энциклопедия КЕЭ, том: 5. 1990. ТЕЧЕНИЯ И СЕКТЫ ИУДАИЗМА/Современные течения в иудаизме/Хорин Ахарон. URL: <https://eleven.co.il/judaism-trends/modern/14550/> (дата звернення: 15.09.2023)

1.2. Реформізм та діяльність єврейських спільнот на території України в період Російській імперії

Наприкінці XVIII століття, в результаті розподілу Речі Посполитої, велика кількість євреїв опинилися в Російській імперії. Згідно з планом розділу, до території Російської імперії були приєднані райони Білорусі, Литви та України, головним чином регіони Волині та Поділля, разом з багаточисельним єврейським населенням. В той же час, район Галичини залишився під владою Австро-Угорської імперії. В результаті цього процесу, в першій половині XIX століття, число євреїв, які проживали на території Російської імперії, становило вже понад півтора мільйона людей. Релігійні реформи в Російській імперії стали справою світських лідерів, здебільшого, з лав просвітителів. Рабини не проявляли власної ініціативи щодо розпочатку і втілення релігійних реформ. В 1858 році Йоахімом Тарнополем (1809–1900) було написано роботу, що відображала дійсність реформістського руху в Російській імперії – «Досвід сучасної реформи в галузі юдаїзму в Росії».⁸ Тарнопіль надавав особливого значення громадській молитві, що було характерно і для євреїв Німеччини, він запропонував програму внесення обмежених змін до богослужіння.

В 1860 році була висунута інша пропозиція щодо релігійної реформи письменником і дослідником юдаїзму Леоном Мандельштамом (1819–1889), першим єврейським випускником російського університету, що змінив рабина Лілієнталя на посаді керівника проекту державного перебудови єврейських шкіл.⁹ На відміну від Тарнополя, Мандельштама не цікавила естетична сторона молитви, він пропонував внести зміни до самих текстів молитов і проповідей.

⁸ Котляр Григорій. От религиозных реформ к сионизму. Реформа в иудаизме в Польше и Российской империи XIX-го – начала XX-го веков (Альманах «Еврейская старина» №5(52), 2007). URL: <https://berkovich-zametki.com/2007/Starina/Nomer5/Kotljar1.htm> (дата звернення: 20.09.2023)

⁹ Электронная еврейская энциклопедия КЕЭ, том: 5. 1990. ЕВРЕИ РОССИИ (СССР)/Просвещение. Светская культура/Мендальштам Леон. URL: <https://eleven.co.il/jews-of-russia/education-secular-culture/12603/> (дата звернення: 15.09.2023)

Що стосується практичного створення реформованих синагог, то провідну роль в Російській імперії відігравали не духовні, а світські керівники громад, єврейські інтелектуали та багаті купці, але не рабини. Як і в західноєвропейському єврействі, так і серед євреїв Східної Європи, починаючи з 20-х років XIX століття, поширилися ідеї релігійної реформи, що отримали своє відображення як у теорії, так і на практиці – відкриття реформованих шкіл та синагог практично у всіх великих містах.¹⁰ Однак на території Російської імперії ці ідеї не набули такого поширення серед широких народних мас, як це сталося на Заході, і не призвели до створення єдиного згуртованого руху.

Влада Російської імперії вживала значних зусиль для асиміляції та християнізації євреїв, що проживали на її територіях. Водночас до Російської імперії проникли ідеї єврейської Гаскали, прийшли вони з Німеччини, тому на першому етапі поширювалися німецькою мовою. Це була іноземна мова і просвітителі постали перед мовною проблемою. Іврит більшість єврейської громади сприймала як священну мову, якою заборонено обговорювати буденні питання. Ідиш, на якому говорила більшість східноєвропейських євреїв тієї епохи, сприймався як жаргон, який не підходить для здійснення завдань Гаскали. Щодо російської мови, то більшість євреїв на той час ще не знали її в обсязі, достатньому для вільного спілкування. Тому, єврейське Просвітництво в Російській імперії почало свій шлях двома мовами – івритом (за допомогою створення нової єврейської літератури цією мовою) і російською (відповідно до світогляду засновників німецької Гаскали, які визначали як одне із завдань – вивчення державної мови країни проживання). Одна з причин культурних змін, що відбулися в українському єврействі, полягає в переході від традиційного способу життя в відокремлених єврейських містечках до життя у великих містах та на нових територіях, досі

¹⁰ Котляр Григорій. От религиозных реформ к сионизму. Реформа в иудаизме в Польше и Российской империи XIX-го – начала XX-го веков (Альманах «Еврейская старина» №5(52), 2007). URL: <https://berkovich-zametki.com/2007/Starina/Nomer5/Kotljar1.htm> (дата звернення: 20.09.2023)

не заселених євреями. У всіх великих містах діяли кола просвітителів, які відкривали реформовані хедери та школи, в яких поряд з єврейськими традиційними дисциплінами викладалися також загальноосвітні предмети та науки, відповідно до програми російського міністерства освіти. Згідно реформи єврейської освіти, що почала здійснюватись в 1844 році, нові єврейські казенні училища діяли під контролем Міністерства просвіти. На відміну від попередніх рекомендацій, усі інспектори та викладачі загальноосвітніх предметів були християнами. Тільки викладачі юдаїзму були євреями. Поряд із реформою в єврейській освіті вступили в дію і ряд законів антиєврейської спрямованості, а саме: податок на традиційний єврейський одяг (1844 рік), податок на носіння ярмолок (1848 рік), повну заборону на носіння єврейського одягу (1848 рік). Ці заходи посилили недовіру та призвели до відкритої ворожості широких єврейських мас проти влади. В багатьох місцях відкриття нових шкіл супроводжувалось громадськими постами і молитвами за відміну гонінь. Внаслідок продовження опору з боку єврейських громад, більшість цих училищ у 70-ті роки XIX століття було зачинено.¹¹ Однак їх діяльність призвела до важливого результату – випускники цих шкіл склали перше покоління освічених російськомовних євреїв.

В 1835 році в Російській імперії запроваджено інститут казенних рабинів. Казенний рабин, поряд з виконанням суто релігійних завдань, таких, як прийняття галахічних рішень і контроль над правильним здійсненням релігійних обрядів і церемоній, був покликаний здійснювати ряд адміністративних функцій, головною серед яких була реєстрація народжень, шлюбів, розлучень і смертей. На початку ці посади могли обіймати євреї, які мали будь-яку рабинську освіту, але головне – вони повинні були знати російську мову. Лише вони отримували визнання влади. У той же час, за

¹¹ Котляр Григорій. От религиозных реформ к сионизму. Реформа в иудаизме в Польше и Российской империи XIX-го – начала XX-го веков (Альманах «Еврейская старина» №5(52), 2007). URL: <https://berkovich-zametki.com/2007/Starina/Nomer5/Kotljar1.htm> (дата звернення: 20.09.2023)

деякими винятками, вони не мали великої пошани та поваги у власних громадах. В масовій єврейській свідомості існували корінні відмінності між ними і так званими «духовними» рабинами, які набули свого становища завдяки вченості та праведному способу життя, але не наділені жодним статусом з погляду влади. Оскільки казенні рабини переобиралися кожні три роки, вони прагнули ні в кого не викликати протиріч. Однією з визначних постатей Руху реформістів в Галичині був рабин Нахман Крохмал (1785–1840), який народився в місті Броди – великому єврейському центрі Галичини. На відміну від мешканців інших регіонів Австро-Угорської імперії, галицькі євреї були менш відкриті культурному впливу навколишнього середовища. Крохмал бачив свою роль, як посередника між двома світами. Будучи євреєм, який дотримується заповідей, він намагався втілити у своєму єврейському світогляді частину ідей історичної та філософської критики, які проникли в Галичину з Німеччини за допомогою книг і журнальних публікацій. Його син Авраам Крохмал (1820–1888) займав радикальніші позиції. Він дотримувався раціонального підходу до юдаїзму і сприймав його, насамперед, як моральне вчення. Він категорично заперечував хасидизм, більше схилився до реформізму і наприкінці життя емігрував в Німеччину. На початку XIX століття єврейство Галичини виконувало роль посередника між рухом Гаскали в Німеччині та першими просвітителами серед російських євреїв.¹² Галицька Гаскала вплинула на Рух єврейського просвітництва в Російській імперії оскільки галицькі євреї служили проміжною ланкою між Німеччиною та Росією, і з географічної, і з культурної точки зору.

Після поділу Польщі між Російською та Австро-Угорською імперіями, Тернопіль, поряд з іншими містами Східної Галичини був приєднаний до Австрійської імперії. Торговельні зв'язки перетворили це місто на великий єврейський центр, і в тому числі на центр руху Гаскали в Галичині. 1880 року

¹² Электронная еврейская энциклопедия КЕЭ, том: 8. 1996. ДИАСПОРА/Регионы и страны/Украина. Евреи в населенных украинцами регионах Российской и Австрийской империй. URL: <https://eleven.co.il/diaspora/regions-and-countries/15409/> (дата звернення: 15.09.2023)

в місті проживало близько 14 тисяч євреїв, що становили половину населення міста. Більшість єврейських жителів були великими купцями, які розмовляли німецькою і підтримували ділові зв'язки з торговими підприємствами Відня. Після видання указу австрійського імператора Йосипа II, який зобов'язував євреїв навчати своїх дітей німецькій мові, просвітителі на чолі з Нафталі Герцем Гомбергом (1749–1841) в 1788 році заснували в місті першу єврейсько-німецьку школу, де разом з єврейськими предметами викладалися німецька мова та природничі науки. Ортодоксальні євреї сприйняли імператорський указ як результат прагнення змусити їх відмовитися від своєї віри, тому вони боролися проти відкриття нових шкіл. В 1813 році Йосеф Перл (1773–1839), найбільш активний представник галицької Гаскали, відкрив у Тернополі «Бейт-хінух» – сучасну єврейську школу, що поєднувала викладання релігійних та світських дисциплін. Йосеф Перл вирішив проводити для своїх учнів та їхніх сімей молитви, що відповідали духу школи. Таким чином, на землі Галичини виникла перша синагога, заснована на зразок німецької реформи. Місто Лемберг було столицею Східної Галичини, подібно до Тернополя, це був великий торговий центр з великою кількістю єврейського населення. Наприкінці XVIII століття в місті засновано кілька єврейських шкіл з викладанням німецькою мовою, проте через опір керівників ортодоксальної громади, вони були закриті постановою влади в 1806 році. Багато хто з просвітителів Одеси належав до родин, що походили з великих галицьких міст (переважно з Брід та Львова). Одеса стала першою та єдиною громадою в межах межі осілості де вже в першій половині XIX століття панували не традиціоналісти, а освічена еліта. В 1826 році група, що складалася з шістдесяти шести єврейських купців з Галичини, звернулася до місцевої влади з проханням про відкриття в місті сучасної школи, в якій поєднувалося б викладання загальноосвітніх та єврейських дисциплін. В 1842 році в ній вже навчалось понад 500 учнів з усіх верств єврейського населення міста. Вихідці з Галичини відкрили в Одесі сучасну синагогу, відому під назвою «Хоральна синагога вихідців із Брід» або просто «Бродська

синагога». Вона була відкрита у 1841 році і за кілька років стала взірцем єврейського богослужіння в місті.¹³ Молитви в ній мали більш формальний характер, приділялася більша увага естетичній стороні обрядовості.

Прихід до влади імператора Олександра III в 1881 році призвів до повної зміни політичного курсу уряду і відмови від продовження реформ. Частиною нової політики стало обмеження прав нетитульних національностей і антиєврейські заходи. Політична атмосфера, в якій, починаючи з 80-х років XIX століття, знову виявилася ворожість до євреїв, не давала плідного ґрунту для засвоєння концепцій, що лежали в основі релігійних реформ.¹⁴ Релігійна реформа в російському єврействі не просунулась далі за створення кількох шкіл і синагог, а також кількох теоретичних проєктів і пропозицій, продиктованих найкращими намірами, але не знайшовши свого втілення на практиці. З революцією 1917 року остаточно зупинилось єврейське релігійне життя, і ортодоксальне, і реформістське.

Підсумовуючи, зазначимо, що наприкінці XVIII століття, в результаті розподілу Речі Посполитої, велика кількість євреїв опинилися в Російській імперії. Згідно з планом розділу, до території Російської імперії були приєднані нові території разом з багаточисельним єврейським населенням. На початку XIX століття єврейство Галичини виконувало роль посередника між рухом Гаскалі в Німеччині та першими просвітителями серед російських євреїв. Галицька Гаскала вплинула на Рух єврейського просвітництва в Російській імперії оскільки галицькі євреї служили проміжною ланкою між Німеччиною та Росією, і з географічної, і з культурної точки зору. Релігійні реформи в Російській імперії стали справою світських лідерів, здебільшого, з лав просвітителів. Рабини не проявляли власної ініціативи щодо розпочатку і

¹³ Котляр Григорій. От религиозных реформ к сионизму. Реформа в иудаизме в Польше и Российской империи XIX-го – начала XX-го веков (Альманах «Еврейская старина» №5(52), 2007). URL: <https://berkovich-zametki.com/2007/Starina/Nomer5/Kotljar1.htm> (дата звернення: 20.09.2023)

¹⁴ Электронная еврейская энциклопедия КЕЭ, том: 8. 1996. ДИАСПОРА/Регионы и страны/Украина. Евреи в населенных украинцами регионах Российской и Австрийской империй. URL: <https://eleven.co.il/diaspora/regions-and-countries/15409/> (дата звернення: 15.09.2023)

втілення релігійних реформ. Як і в західноєвропейському єврействі, так і серед євреїв Східної Європи, починаючи з 20-х років XIX століття, поширилися ідеї релігійної реформи, що отримали своє відображення як у теорії, так і на практиці – відкриття реформованих шкіл та синагог практично у всіх великих містах. Однак на території Російської імперії ці ідеї не набули такого поширення серед широких народних мас, як це сталося на Заході, і не призвели до створення єдиного згуртованого руху.

1.3. Становище єврейських спільнот на території України в період СРСР, євреї УРСР в контексті загальнодержавної політики

Незважаючи на революції, війни, погроми та законодавчі обмеження, заборону більшовиками в 1919 році на використання іврити, оголошеного «контрреволюційною мовою», в 1917–1920 роках в Україні продовжувала існувати єврейська культура, радянські документи не містять інформації про діяльність саме прогресивного напрямку юдаїзму. Виходили єврейські газети та журнали мовою ідиш і російською мовою, функціонували видавництва «Моря», «Оманут» (Одеса), що випускали літературу на івриті, єврейські книги російською мовою друкували видавництва Б. Фукса (Київ), Я. Шермана, «Кіннерет» (Одеса). В 1919–1920 роках допомогу євреям, які постраждали від погромів на території України, надавали головним чином закордонні організації, насамперед Джойнт. Після встановлення радянської влади в Східній Україні відновився процес ліквідації незалежних єврейських організацій. Вже на початку 1920 року Київський губернський революційний комітет наказав членам усіх єврейських партій, працівникам їх установ та керівникам єврейських громад дати підписку у тому, що вони повністю згортають свою діяльність, а також здати архіви, печатки та готівку.¹⁵ Аналогічні акції здійснювалися в інших місцях України, закривалися єврейські релігійні установи, їх фонди конфіскувалися.

¹⁵ Электронная еврейская энциклопедия КЕЭ, том: 8. 1996. ДИАСПОРА/Регионы и страны/Украина. Евреи Украины 1914–1920 гг. URL: <https://eleven.co.il/diaspora/regions-and-countries/15410/> (дата звернення: 15.09.2023)

Рух за релігійні реформи в Галичині не зник після жовтневої революції 1917 року, як це сталося в Росії, а продовжив своє існування аж до німецької окупації. У великій синагозі грали на органі, проповіді німецькою мовою змінилися проповідями польською. Все закінчилося влітку 1941 року – синагога була зруйнована вщент, а останній рабин реформістської громади доктор Йехезкель Левін (1897–1941) був убитий під час погрому нацистами та їхніми посібниками після захоплення міста.¹⁶ Після закінчення Другої світової війни, Східна Галичина стала частиною СРСР, внаслідок чого євреї вже не мали можливостей для відродження релігійного життя в рамках існуючої атеїстичної ідеології тоталітарної країни.

Після Другої світової війни завершилося формування території сучасної України: в червні 1945 року до її складу за Радянсько-Чехословацьким договором було включено Закарпаття, 1954 року – Крим, що втратив раніше статус автономної республіки. Станом на 1 січня 1946 року в УРСР було взято на облік 65 «діючих молитовних будівель юдейського віросповідання» (до війни у містах, містечках та селах України налічувалося 657 синагог).¹⁷ У другій половині 1940-х років українські євреї які мали змогу повернулися на місце свого проживання, почали відновлювати єврейського життя. Налагоджувати контакти між громадами, встановлювати зв'язки з Єврейським антифашистським комітетом, який сприймався як головна єврейська інституція. В 1944–1946 роках з території радянської України в рамках міждержавних угод були репатрійовані до Польщі та Румунії значні групи євреїв, які мали до війни підданство цих країн. Право на репатріацію до Польщі надавалося полякам і євреям. Відмовитись від радянського громадянства і виїхати з Чернівецької області дозволялося головним чином

¹⁶ Котляр Григорій. От религиозных реформ к сионизму. Реформа в иудаизме в Польше и Российской империи XIX-го – начала XX-го веков (Альманах «Еврейская старина» №5(52), 2007). URL: <https://berkovich-zametki.com/2007/Starina/Nomer5/Kotljar1.htm> (дата звернення: 20.09.2023)

¹⁷ Электронная еврейская энциклопедия КЕЭ, том: 8. 1996. ДИАСПОРА/Регионы и страны/Украина. Евреи в послевоенной Советской Украине (1914–91). URL: <https://eleven.co.il/diaspora/regions-and-countries/15413/> (дата звернення: 15.09.2023)

євреям, які жили в Північній Буковині. З 10 жовтня 1944 року до 15 вересня 1946 року українсько-польський кордон перетнули 30 408 євреїв, здебільшого вони мали намір скористатися можливістю легального виїзду з Польщі в Ерец-Ізраель, США або країни Західної Європи.

З кінця 1948 року єврейські релігійні громади в Україні почали отримувати листи від дипломатичної місії Ізраїлю, в яких висвітлювалося міжнародне та внутрішнє становище Ізраїлю, йшлося про масову репатріацію, підтримку євреями багатьох країн боротьби єврейської держави за незалежність. Все це викликало різке невдоволення радянської влади, виразом якої стали репресії. 8 лютого 1949 року Й. Сталін підписав рішення Політбюро про розпуск об'єднань єврейських письменників у Москві, Києві і Мінську та закриття альманахів єврейською мовою. Кампанія проти «космополітів» набула в Україні найбільшого розмаху. Були закриті останні єврейські школи та театри. Продовжувалися арешти представників національної інтелігенції. За завданням ЦК КПУ у 1950–1953 роках з відповідальних постів було знято євреїв, які працювали в міністерстві державної безпеки, прокуратури, адвокатури. Особливо небезпечними стали для українського єврейства контакти із родичами і знайомими в США та Ізраїлі. Смерть Й. Сталіна в 1953 році означала для українського єврейства, передусім, припинення переслідувань та антисемітської кампанії, відновлення контактів з рідними за кордоном, відродження надій на репатріацію. Влітку 1956 року Київ та Одесу відвідали дві делегації американських рабинів. Перебуваючи в Україні, ізраїльтяни та представники єврейських громад інших країн порушували «незручні» для радянської влади питання: про відсутність єврейських шкіл, літератури та театру, про закриття синагог, про те, коли буде поставлено пам'ятник у Бабиному Яру та перспективи еміграції з Радянського Союзу.¹⁸ В західній пресі почали

¹⁸ Электронная еврейская энциклопедия КЕЭ, том: 8. 1996. ЕВРЕИ РОССИИ (СССР)/Государственная политика и антисемитизм/«космополиты». URL: <https://eleven.co.il/jews-of-russia/state-and-anti-semitism/12203/> (дата звернення: 15.09.2023)

з'являтися критичні матеріали з фактами про важке становище євреїв в Україні, зокрема, в Києві, Львові, Чернівцях.

В 1956 році значно збільшилася кількість заяв на виїзд до Ізраїлю: в 1955 році – 315, а за перші дев'ять місяців 1956 року – 1260.¹⁹ Почав змінюватися характер діалогу віруючих з органами влади: вони почали звертатися з проханням щодо повернення громадам культових будівель. Слід зазначити, що уповноважений Ради у справах релігійних культів, вперше за післявоєнний період, вважав за доцільне зареєструвати «громади юдейського віросповідання» в Харкові та Вінниці. Активізувалась та відроджувалась діяльність єврейських релігійних громад в Полтаві, Євпаторії, Умані, Смілі, Мукачеві, Запоріжжі, Хмельницькому, Сталіно (нині – Донецьк), Маріуполі, Дніпродзержинську (нині – Кам'янське), Кривому Розі та Івано-Франківську.

За даними перепису 1959 року, чисельність єврейського населення України становила близько 840 тисяч осіб (два відсотки всього населення УРСР). Активно відбувається переселення єврейського населення до найбільших адміністративних, промислових та наукових центрів України, Росії та інших республік Радянського Союзу. В міжнаціональних шлюбах перебувало 10,2% українських євреїв. Кількість зареєстрованих юдейських громад в 1959–1962 роках скоротилося з 41 до 15. В 1962 році у Львові закрили єдину синагогу, що збереглася на той час. Викладати приватним чином іврит і ідиш не дозволялося, проте в Західній Україні робилися спроби відтворити нелегальну мережу єврейської освіти в таких містах як: в Ужгород, село Середнє Водяне Рахівського району Закарпатської області, в інших місцях діяли таємні хедери. В 1970 році в Україні проживало 777 тисяч євреїв (1,6% від населення республіки). Смертність єврейського населення (14,3 на одну тисячу) значно перевищувала народжуваність (9,3 на одну тисячу) при тому, що загалом в Україні природний приріст населення сягав 8,2 на одну тисячу. Зростав процес асиміляції: міжнаціональні шлюби в 1970

¹⁹ Електронная еврейская энциклопедия КЕЭ, том: 8. 1996. ДИАСПОРА/Регионы и страны/Украина. Евреи в послевоенной Советской Украине (1914–91). URL: <https://eleven.co.il/diaspora/regions-and-countries/15413/> (дата звернення: 15.09.2023)

році склали 50–55% від загальної кількості шлюбів, укладених українськими євреями. В 1970–1980 роках чисельність єврейського населення України продовжувала знижуватися: до 1979 року вона становила 634 тисяч осіб (1,3% від загальної кількості населення), в 1989 році – лише 487 тисяч (1% від загальної кількості населення). Окрім прямої депопуляції, яка за 1979–1988 роках призвела до зменшення чисельності єврейського населення УРСР на 50–52 тисяч осіб, асиміляції (за деякими оцінками чисельність українського єврейства скоротилася через неї на 12–14 тисяч осіб) та міграції в інші республіки Радянського Союзу. Велике вплив мала еміграція, в 1968–1988 роках з України на постійне проживання за кордон (головним чином до Ізраїлю, США, Канади, Австралії, Німеччини та інших країн) виїхало близько ста тисяч українських євреїв (12–13% від їх загальної кількості).²⁰

На початку 1980-х років. влада посилила тиск на євреїв, які домагалися відродження національної культури і прагнули репатріації до Ізраїлю. Радянські спецслужби робили безуспішні спроби вбити клин між українськими та єврейськими політв'язнями, як і між українською діаспорою та світовим єврейством, використовуючи для цього, зокрема, справу І. Дем'янюка²¹. У другій половині 1980-х років, коли радянське керівництво почало проводити політику перебудови, в Україні, як і в інших республіках СРСР, з'явилися товариства єврейської культури та інші єврейські організації, які виступили з політичними вимогами та культурно-просвітницькими програмами. Одним із перших виникло Товариство єврейської культури імені Шалом Алейхема у Львові. У жовтні 1988 року було засновано Київське міське товариство єврейської культури, яке незабаром стало

²⁰ Электронная еврейская энциклопедия КЕЭ, том: 8. 1996. ДИАСПОРА/Регионы и страны/Украина. Евреи в послевоенной Советской Украине (1914–91). URL: <https://eleven.co.il/diaspora/regions-and-countries/15413/> (дата звернення: 15.09.2023)

²¹ Овсієнко В. Дем'янюка процес. Енциклопедія Сучасної України. URL: <https://esu.com.ua/article-21590> (дата звернення: 15.09.2023)

республіканським.²² В 1991 році утворилася Асоціація єврейських організацій та громад України під головуванням І. Зісельса.

Проти антисемітизму виступало багато українських громадських груп: рада Українського культурологічного клубу, виконком Української Гельсінської спільноти та найвпливовіший громадський український рух – Народний рух України. В 1989 році, коли почали поширюватися чутки про підготовку погромів, Народний рух України організував мітинги солідарності з євреями, поширював листівки проти антисемітизму. Напередодні розпаду Радянського Союзу та утворення незалежної України безпрецедентного розмаху досягла еміграція євреїв з України, насамперед, репатріація до Ізраїлю. В 1989 році до Ізраїлю виїхало 3672 євреїв, в країни Заходу (переважно до США) – 17486. 1990 року: до Ізраїлю – 59874, до США – 12200. 1991 року: до Ізраїлю – 39814, до США – 12583.²³

Згідно наведеного, можемо зробити висновок, що в радянський період євреї УРСР, переживши ряд систематичних етнічних погромів, пекло війни, Голокост, в підсумку ще й відчули на собі негативний тиск політики державного антисемітизму СРСР. Ця політика була обумовлена станом післявоєнної країни, наслідками нацистської антисемітської пропаганди під час окупації та прагненням тоталітарної системи мати внутрішнього ворога в особі єврейського етносу. Внаслідок цього євреї УРСР не мали можливостей для відродження релігійного життя в рамках існуючої атеїстичної ідеології тоталітарної країни. Чисельність єврейського населення УРСР мала постійну тенденцію до депопуляції – смертність єврейського населення значно перевищувала народжуваність. В умовах закритої країни зростав процес асиміляції, значно збільшилась кількість міжнаціональних шлюбів. Викладати приватним чином іврит і ідиш не дозволялося, розпускалися об'єднання єврейських письменників, відбувалося закриття видавництв

²² Электронная еврейская энциклопедия КЕЭ, том: 8. 1996. URL:

<https://eleven.co.il/diaspora/regions-and-countries/15413/> (дата звернення: 15.09.2023)

²³ Электронная еврейская энциклопедия КЕЭ, том: 8. 1996. ИСТОРИЯ ЕВРЕЙСКОГО НАРОДА/Новое и Новейшее время/миграции. URL:

<https://eleven.co.il/jewish-history/modern-era/12754/> (дата звернення: 15.09.2023)

єврейською мовою, закривалися єврейські синагоги, школи, театри, продовжувалися арешти представників національної інтелігенції.²⁴ Напередодні розпаду Радянського Союзу та утворення незалежної України безпрецедентного розмаху досягла еміграція євреїв з України, насамперед, репатріація до Ізраїлю.

Загалом можемо підвести такі підсумки щодо передумов виникнення спільнот прогресивного юдаїзму в незалежній Україні. Просвітництво в XVIII столітті в Європі призвело до перевертання традиційних релігійних переконань – шляхом до істини став в першу чергу вважатися розум, а не одкровення. В XIX столітті в Німеччині зародився реформістський юдаїзм, як і німецькі, так і західноєвропейські євреї, намагалися асимілюватись у існуючому суспільстві, маючи надію, що це надасть їм доступ до рівних прав. Згідно цього, служіння в синагогах проводилося вже не івритом, а місцевими мовами, деякі звичаї були запозичені з християнських церковних служінь, включаючи навіть збори в неділю замість єврейського шабату. Реформістський юдаїзм, який поширювався Західною Європою, у Східній Європі, де Просвітництво мало не такі масштаби, не набув такого ж поширення. Реформістський юдаїзм ставив на перше місце мораль, яка стала важливішою за церемонію. З цього витікає, що для євреїв-реформістів акцент ставиться на книгах пророків, в яких є постійний заклик до правосуддя та справедливості, а не на Торі, в якій більше робиться акцент на обрядах та релігійних обов'язках. Саме акцент на моралі навів реформістський юдаїзм до більш активної взаємодії з не єврейським суспільством та до залучення євреїв-реформістів до участі у соціальній сфері.

Наприкінці XVIII століття, в результаті розподілу Речі Посполитої, велика кількість євреїв опинилися в Російській імперії. Згідно з планом розділу, до території Російської імперії були приєднані нові території разом з

²⁴ Электронная еврейская энциклопедия КЕЭ, том: 8. 1996. ДИАСПОРА/Регионы и страны/Украина. Евреи в послевоенной Советской Украине (1914–91). URL: <https://eleven.co.il/diaspora/regions-and-countries/15413/> (дата звернення: 15.09.2023)

багаточисельним єврейським населенням. На початку XIX століття єврейство Галичини виконувало роль посередника між рухом Гаскалі в Німеччині та першими просвітителями серед російських євреїв. Галицька Гаскала вплинула на рух єврейського просвітництва в Російській імперії оскільки галицькі євреї служили проміжною ланкою між Німеччиною та Росією, і з географічної, і з культурної точки зору. Релігійні реформи в Російській імперії стали справою світських лідерів, здебільшого, з лав просвітителів. Рабини не проявляли власної ініціативи щодо розпочатку і втілення релігійних реформ. Як і в західноєвропейському єврействі, так і серед євреїв Східної Європи, починаючи з 20-х років XIX століття, поширилися ідеї релігійної реформи, що отримали своє відображення як у теорії, так і на практиці – відкриття реформованих шкіл та синагог практично у всіх великих містах. Однак на території Російської імперії ці ідеї не набули такого поширення серед широких народних мас, як це сталося на Заході, і не призвели до створення єдиного згуртованого руху.

В радянський період євреї УРСР, переживши ряд систематичних етнічних погромів, пекло війни, Голокост, в підсумку ще й відчули на собі негативний тиск політики державного антисемітизму СРСР. Ця політика була обумовлена станом післявоєнної країни, наслідками нацистської антисемітської пропаганди під час окупації та прагненням тоталітарної системи мати внутрішнього ворога в особі єврейського етносу. Внаслідок цього євреї УРСР не мали можливостей для відродження релігійного життя в рамках існуючої атеїстичної ідеології тоталітарної країни. Чисельність єврейського населення УРСР мала постійну тенденцію до депопуляції – смертність єврейського населення значно перевищувала народжуваність. В умовах закритої країни зростав процес асиміляції, значно збільшилась кількість міжнаціональних шлюбів.

РОЗДІЛ II. Виникнення і розвиток спільнот прогресивного юдаїзму в незалежній Україні

Після розпаду Радянського Союзу, рух прогресивного юдаїзму набуває поширення в країнах пострадянського простору – постулати прогресивного юдаїзму про милосердя, справедливість, рівність, толерантність і плюралізм, особливо в умовах асиміляції, були затребуваними для багатьох євреїв України. Після проголошення незалежності України в 1991 році, розпочався рух до відродження релігійного життя єврейських спільнот. Прогресивний юдаїзм надавав євреям України, асимільованим у своїй більшості, малознайомим з єврейською історією, традицією та релігією, зрозумілий і доступний особистий шлях до майже втраченої єврейської ідентичності.

2.1. Формування організаційної структури об'єднань прогресивного юдаїзму України

Першу реформістську громаду в незалежній Україні було зареєстровано 1991 року – Київська релігійна громада прогресивного юдаїзму «Атіква». На цьому етапі значну роботу з роз'яснення ідей прогресивного юдаїзму, його оформлення в організаційній структурі прогресивного юдаїзму України, розпочала і здійснювала рабин Аріель Стоун.²⁵ Аріель Стоун – перший американський рабин, яка очолила громаду в країні колишнього Радянського Союзу і перший прогресивний рабин, який служив в єврейській громаді України. Мешканка Орландо, штат Флорида, США, вона була посвячена в рабини в 1991 році. Після посвячення вона служила рабином в Києві, одночасно допомагаючи створювати реформістські громади по всій Україні. Вона представляла Всесвітній союз прогресивного юдаїзму в Україні з 1993 по 1994 рік. З 2002 року Аріель Стоун є духовним лідером Конгрегації Шир Тіква в Портленді, штат Орегон. Аріель Стоун має ступінь магістра єврейської писемності в Єврейському союзному коледжі – Єврейському

²⁵ Jewish life. Раввин Ариэль отмечает 25-летие.

<https://orjewishlife.com/rabbi-ariel-celebrates-25-years/> (дата звернення: 15.09.2023)

інституті релігії і була удостоєна ступеня доктора єврейських досліджень в Інституті єврейського навчання і лідерства Спертуса в Чикаго в 2010 році. З 2007 по 2009 рік і знову з 2015 до 2017 вона була президентом Ради рабинів штату Орегон, США. Комісія з прав людини Портленда присудила Аріель Стоун Премію Емілі Г. Готфрід «За заслуги перед життям» в 2018 році.²⁶ Вона є засновником Портлендського міжконфесійного духовенства, групи релігійних лідерів прихильників справедливості, співчуття та відповідальності.

В початковий період формування громад прогресивного юдаїзму в Україні, налагодження зв'язків з міжнародною єврейською спільнотою, організаціями та фондами, забезпечували рабин Девід Вілфонд, Юрій Юровський, Борис Кутик, Ліна Бикова (нині рабин), Фелікс Медведєв, Ольга Маркус та Майкл Фарбман. Багато в чому завдяки роботі цих людей до 1998 року вже в 11 містах України активно діяли реформістські громади, було організовано систему підготовки лідерів громад та координацію їх діяльності. Громади забезпечувалися сідурами, необхідною релігійною та навчально-методичною літературою, встановлювалися перші контакти з реформістськими громадами інших країн, а також із фондами-грантодавцями.²⁷ Тоді ж у Києві почав функціонувати Махон – Інститут сучасного юдаїзму, в якому готували професійних працівників для реформістських громад України, Росії та Білорусі.

Головною ланкою в організаційній структурі прогресивного юдаїзму України є Релігійне Об'єднання (управління) громад прогресивного юдаїзму України (РОГПЮУ), яке створено Установчою конференцією в 1998 році і є «добровільним об'єднанням громад юдейського прогресивного віросповідання». Відповідно до Статуту головними завданнями РОГПЮУ є

²⁶ Jewish life. Раввин Ариэль Стоун удостоен награды за заслуги в области прав человека. URL: <https://orjewishlife.com/rabbi-ariel-stone-honored-for-human-rights-lifetime-achievement/> (дата звернення: 15.09.2023)

²⁷ Гайдар О. История, нынешнее состояние проблемы и перспективы развития движения прогрессивного иудаизма в Украине. Журнал «Открытая дверь». *Релігійне об'єднання громад прогресивного юдаїзму України*, 2007. С. 6

«здійснення координації діяльності громад, сприяння їх взаємодії, надання всебічної допомоги своїм членам в духовних, соціальних питаннях, а також в питаннях матеріального забезпечення їх статутної діяльності, об'єднання зусиль своїх членів в розвитку та зміцненні національно-релігійного життя євреїв України».²⁸ Президентом РОГПЮУ обрано Олександра Йосиповича Злотника, професора, композитора, Народного Артиста України. Головним рабином Києва та України громад прогресивного юдаїзму обрано рабина Олександра Духовного. Рабином Сімферополя та Криму громад прогресивного юдаїзму є рабин Михайло Капустін. РОГПЮУ є членом Світового Союзу прогресивного юдаїзму (ССПЮ), який об'єднує євреїв реформістського, прогресивного, ліберального та реконструктивного юдаїзму в різних країнах світу. Голова ССПЮ – Стів Бауман, віце-президент ССПЮ – рабін Йоель Осеран, директор ССПЮ в країнах СНД та Балтії – Алекс Каган, голова представництва ССПЮ в країнах СНД та Балтії – Валерій Шейнін.²⁹ Керівництвом ССПЮ приділяється велика увага розвитку Руху в пострадянських країнах, зростанню авторитету та значення прогресивного юдаїзму у всьому світі.

На початку 2000-х років в Україні було зареєстровано та діяли 42 реформістські громади.³⁰ На той час велику роботу щодо створення та організаційного оформлення нових громад провели Борис Кутик, що займав посаду президента, а потім виконавчого директора РОГПЮУ, рабин Олександр Духовний, Дмитро Левін, Анатолій Гендін, Ігор Кулявцев, Михайло Гольдман та Борис Марковський. Випускники Махона, які працюють в Україні в рамках громад прогресивного юдаїзму, організовують та особисто проводять різноманітні релігійні, освітні та культурно-просвітницькі програми. Відповідно до принципів Руху, всі голови

²⁸ Статут Київської релігійної громади прогресивного юдаїзму «Надія». URL: <https://reformkiev.com/ustav-kievskoj-religioznoj-obshhiny-pr/> (дата звернення: 07.09.2023)

²⁹ Гайдар О. История, нынешнее состояние проблемы и перспективы развития движения прогрессивного иудаизма в Украине. Журнал «Открытая дверь». *Релігійне об'єднання громад прогресивного юдаїзму України*, 2007. С. 6

³⁰ Там само

громад є волонтерами. Навчально-методичну підготовку для організації роботи громад та проведення різних видів діяльності, лідери громад отримують в ході регулярно проведених РОГПЮУ семінарів та конференцій для голів, керівників релігійних та освітніх програм, канторів громад. Під час цих зустрічей лідери громад діляться з колегами та товаришами своїм досвідом в організації та проведенні різних програм. Керівники РОГПЮУ: фінансовий директор – Дмитро Левін, рабин – Олександр Духовний, виконавчий директор – Олександр Гайдар. Керівники ССПЮ та РОГПЮУ працюють над питанням підвищення фінансової самостійності громад.³¹ Реалізація низки серйозних програм в масштабах всієї України (літні табори, освітні семінари, шабатони, дитячі програми, друкування печатних видань) стала можливою завдяки активній співпраці з Голландським Єврейським Гуманітарним Фондом (Dutch Jewish Humanitarian Fund).

Як бачимо, згідно проаналізованої інформації, в 1991 році прогресивний юдаїзм розпочав на теренах України активно відроджувати релігійне єврейське життя через діяльність громад прогресивного юдаїзму. Великий вклад в розвиток внесла перший американський рабин Аріель Стоун, яка служила рабином в Києві та одночасно допомагала створювати реформістські громади по всій Україні. Зазначимо що у формуванні громад прогресивного юдаїзму в Україні та щодо налагодження зв'язків з іншими міжнародними єврейськими спільнотами, організаціями та фондами, зробили свій внесок також діячі та рабини. Зазначимо, що саме завдяки роботі цих людей до 1998 року вже в 11 містах України активно діяли реформістські громади, було організовано систему підготовки лідерів громад та координацію їх діяльності. Було створено Релігійне Об'єднання (управління) громад прогресивного юдаїзму України (РОГПЮУ), яке створено Установчою конференцією в 1998 році і є «добровільним об'єднанням громад юдейського прогресивного віросповідання». Проводиться діяльність щодо надання освіти для лідерів

³¹ Гайдар О. История, нынешнее состояние проблемы и перспективы развития движения прогрессивного иудаизма в Украине. Журнал «Открытая дверь». *Релігійне об'єднання громад прогресивного юдаїзму України*, 2007. С. 7

громад, майбутніх рабинів, викладачів, активістів, які очоляють цей напрям на теренах України. На початку 2000-х років в Україні вже було зареєстровано та діяли 42 реформістські громади. Станом на 2012 рік в дев'яти громадах прогресивного руху України діяли єврейські недільні школи та недільні дитячі садки. В семи містах України реформістські громади створили єврейські групи в державних дитячих садках. Понад дві тисячі дітей пройшли навчання та виховання в цих класах та групах.

2.2. Взаємодія з міжнародними єврейськими організаціями, спільнотами та інституціями

Громади прогресивного юдаїзму України мають контакти з різними єврейськими та громадськими організаціями, державними органами. Спільні програми, насамперед освітні, з Єврейським Агентством «Сохнут», структурами «Джойнт», благодійним єврейським фондом «Хесед», Ізраїльськими культурними Центрами, Міжнародною жіночою організацією «Проект Кешер», дозволяють об'єднувати потенціал та ресурси різних єврейських організацій, підвищити ефективність роботи на благо євреїв України. В різні роки, в низці міст України, в спільних будівлях разом з громадами прогресивного юдаїзму (Кіровоград, Керч, Луцьк), знаходиться благодійний єврейський фонд «Хесед», а в деяких містах громади проводять свою основну діяльність в будинках Хеседів (Львів, Феодосія, Хмельницький, Ужгород, Вінниця, Черкаси).³² Єврейський благодійний фонд «Хесед» (в перекладі з івриту – «Милість») – єврейська благодійна організація, яка надає допомогу найменш захищеному прошарку єврейського населення.

З 1991 року понад 12 тисяч членів громад прогресивного юдаїзму України змогли стати учасниками релігійних, освітніх, культурно-просвітницьких та соціальних програм, які проводяться в рамках

³² Гайдар О. История, нынешнее состояние проблемы и перспективы развития движения прогрессивного иудаизма в Украине. Журнал «Открытая дверь». *Релігійне об'єднання громад прогресивного юдаїзму України, 2007. С. 7*

співпраці реформістських громад з міжнародними єврейськими організаціями та проектами. Велика кількість молодих людей стали учасниками молодіжного руху «Нецер». В «Нецер» створено та продовжує діяти система підготовки лідерів, а також мадріхів для таборів.³³ Літні та зимові молодіжні табори «Нецер», що проводяться вже понад тридцять років, допомогли тисячам молодих людей відчутти себе євреями, дали можливість їм, а частіше ще й їх батькам, повернутися до свого єврейського коріння.

«Нецер» – міжнародний молодіжний прогресивний сіоністський рух. Назва «Нецер» має аббревіатуру трьох івритських слів: «ноар» (в перекладі з івриту – молодь), «ціоні» (в перекладі з івриту – сіоністська) та «реформи» (в перекладі з івриту – реформістська). Є ще один переклад слова «Нецер» – це паросток. Для молодіжного руху обрали саме таку назву, яка символізує молоде покоління, на яке і покладається створення майбутнього реформістського руху. Перші групи єврейської молоді Нецер з'явилися в 1979 році в Австралії та в ПАР. Групи «Нецер» діють в Ізраїлі, Україні, Великій Британії, Нідерландах, Німеччині, Польщі, Росії, Білорусі, Аргентині, Бразилії та США. В Україні перша група в рамках молодіжного руху «Нецер» з'явилась в 1995 році в місті Києві, в «Нецер» група єврейської молоді обрала свій шлях разом з прогресивним напрямком юдаїзму. Допомагали та сприяли розвитку «Нецер» в Україні рабини Аріель Стоун, Майкл Фарбман та Ольга Маркус. Вони знаходили і навчали майбутніх лідерів і активістів, проводили перші освітні семінари і табори для єврейської молоді, встановлювали міжнародні зв'язки, проводили роботу з молодіжними єврейськими організаціями в Україні. Урочистості проводять рабини Олександр Духовний та Михайло Капустін, допомагають мадрихи та координатори «Нецер» з України та Ізраїлю. Координатором молодіжного руху «Нецер» в Україні став Олексій Гайдар. Одним з напрямом в діяльності «Нецер» є навчання для здобуття освіти і підготовки лідерського активу громад. В цьому напрямі

³³ Гайдар О. История, нынешнее состояние проблемы и перспективы развития движения прогрессивного иудаизма в Украине. Журнал «Открытая дверь». *Релігійне об'єднання громад прогресивного юдаїзму України*, 2007. С. 7

молодь отримує знання та навички взаємодії з групами людей, проводяться освітні семінари, які дають можливість поглибити знання про Ізраїль, важливим питанням є вивчення теорії та практики юдаїзму. Молодіжний рух «Нецер» є важливою частиною прогресивного юдаїзму в Україні. Цей рух ставить своїм завданням поглиблення знань юдаїзму, продовження єврейського життя за ідеологією прогресивного напрямку, розвиває здатність думати, осмислювати, відчувати, діяти та жити по єврейськи.³⁴

П'ятнадцять громад прогресивного юдаїзму України мають Свитки Тори. Більшість Свитків є подарунками реформістських громад-побратимів та жіночих груп організації «Проект Кешер» з США, Великобританії та інших країн. Багаторічні побратимські зв'язки допомогли багатьом громадам створити та розвивати різноманітні програми, надавати членам громад необхідну духовну та матеріальну допомогу. Жіноча єврейська організація «Проект Кешер» була заснована в 1989 році з ініціативи американки Селлі Грач і була спрямована на надання допомоги євреям, що не емігрували, а вважали за краще залишитися в Україні, Росії та Білорусі. Сьогодні «Проект Кешер» підтримує проекти і програми, які сприяють розвитку єврейської самобутності і освіти, надаючи жінкам можливість активно брати участь в суспільному житті. В 1994 році відбулася Перша Жіноча Єврейська Конференція у Києві, яка об'єднала понад 200 єврейських жінок. Саме із цього моменту починається історія Проекту Кешер в Україні.³⁵ В 1997 році організація була офіційно зареєстрований в Україні. Директором організації «Проект Кешер в Україні» в 2000 роках працювала Ніна Клоцман, а регіональним представником Галина Медведіва, які були активними членами Черкаської громади прогресивного юдаїзму. В рамках організації «Проект Кешер в Україні» діє платформа «Підтримуємо у Європі»³⁶, метою якої є

³⁴ Гайдар О. История, нынешнее состояние проблемы и перспективы развития движения прогрессивного иудаизма в Украине. Журнал «Открытая дверь». *Релігійне об'єднання громад прогресивного юдаїзму України*, 2007. С. 8–9

³⁵ Проект Кешер. URL: <https://www.projectkesher.org.ua/> (дата звернення: 12.11.2023)

³⁶ Проект Кешер в Україні. Підтримуємо у Європі. URL: <https://www.projectkesherwitheurope.org/> (дата звернення: 12.11.2023)

підтримка та допомога українським жінкам з першого дня війни в Україні. На цій платформі можна отримати реальну допомогу в юридичних питаннях забезпечення прав та безпеки людини, налагодити втрачений зв'язок зі своєю спільнотою, отримати кращі варіанти у сфері охорони здоров'я та приділити належну увагу освіті дитини.

Підсумовуючи викладене, бачимо, серед стратегій діяльності спільнот прогресивного юдаїзму в Україні слід відзначити одну з найбільш показових - а саме активну співпрацю з нерелігійними єврейськими організаціями та фондами, як місцевими, так і всеукраїнськими і міжнародними. Зокрема, як показало наше дослідження, значну роль відіграє співпраця з регіональними підрозділами благодійного єврейського фонду «Хесед». В окремих випадках спільноти прогресивного юдаїзму ведуть діяльність в одному приміщенні з «Хеседом» (Луцьк), а в деяких містах проводиться спільна діяльність (Львів, Черкаси, Хмельницький). Непоодинокі випадки, коли керівники регіональних підрозділів «Хесед» очолюють також і громаду прогресивного юдаїзму, або навпаки. Виходячи з цього, зрозуміло, що релігійне наповнення (релігійні служби, шабатони, Кабалат шабат, Авдала, заняття з вивчення релігійної традиції) надається саме в напрямі прогресивного юдаїзму, а соціальна підтримка здійснюється фондом «Хесед». Наслідком є об'єднання аудиторії, релігійні служби, свята, проекти, проводяться разом – присутні всі члени, як громади прогресивного юдаїзму, так і «Хесед». Це приводить до збільшення аудиторії і ці громади є більш активними в своїй діяльності.

2.3. Основні громади прогресивного юдаїзму в Україні: історичний нарис

В цьому підрозділі здійснено спробу реконструювати історію найважливіших громад прогресивного юдаїзму в містах України на основі зібраних першоджерел – в першу чергу, інтерв'ю та локальної періодики.

Загалом в Україні з 1991 року було відкрито 47 громад прогресивного юдаїзму. На сьогодні громади прогресивного юдаїзму, які продовжують свою

фактичну діяльність знаходяться в містах: Київ, Полтава, Черкаси, Луцьк, Одеса, Хмельницький, Львів, Корсунь-Шевченківський. Інші громади не в змозі вести активну діяльність, але юридично вони не перебувають в стані припинення діяльності. Діяльність релігійних громад прогресивного юдаїзму в Україні регулюється Законом України «Про свободу совісті та релігійні організації». Громади є юридичними особами і визначаються такими з моменту реєстрації їх статуту. Кошти громад складаються з добровільних пожертвувань, вкладів по заповітам в середині України та за її межами, видавничої та іншої діяльності.

Київ, назва громади «Атіква» (в перекладі з івриту – «Надія»). Київська релігійна громада прогресивного юдаїзму «Атіква» була заснована в 1991 році (статут громади було зареєстровано 30.12.1991³⁷). Громада входить до складу Всесвітньої Ради прогресивного юдаїзму на правах рівноправного члена. В 1993–1994 роках рабином в громаді є Аріель Стоун із США. Після її від'їзду, ці обов'язки виконував Майкл Фарбман, який в даний час працює рабином в США. Посаду першого голови громади з 1991 по 1994 рік, займав Юрій Ісаакович Юровський. З 1994 по 2000 рік головою громади був Борис Львович Кутік, з 2000 по 2006 року – Євгенія Семенівна Бургіна. Станом на сьогодні, головою київської міської громади прогресивного юдаїзму «Атіква» є Олександра Євсївна Гайдар. В 1997–1999 роках рабином громади був Девід Вилфонд, одночасно він керував діяльністю навчального закладу для підготовки громадських лідерів в системі прогресивного юдаїзму для країн СНД. З 1999 року і до сьогодні релігійним лідером київської громади є рабин Олександр Духовний – Головний Рабин Києва та України громад прогресивного юдаїзму. З початку заснування громади, Олександр Духовний приймає активну участь в її діяльності, викладає в недільній школі.³⁸ В 1999

³⁷ Статут Київської релігійної громади прогресивного юдаїзму «Надія». URL: <https://reformkiev.com/ustav-kievskoj-religioznoj-obshhiny-pr/> (дата звернення: 07.09.2023)

³⁸ Історія громади прогресивного юдаїзму «Надія». URL: <https://reformkiev.com/istorija-obshhiny/> (дата звернення: 12.11.2023)

році, після закінчення навчання в рабинському «Лео Бек Коледж», Олександр Духовний отримує сміху рабина.

Громада організувала єврейські освітні групи в двох державних дитячих садочках міста. Для дітей проводять мовні проекти з вивчення івриту, англійської мови, проходить вивчення єврейських релігійних традицій, проводяться єврейські свята. Разом з жіночою єврейською організацією «Проект Кешер» проходять спільні заходи для жіночої аудиторії. Крім релігійних, освітніх та культурно-просвітницьких програм, проводяться релігійні служіння, відзначаються єврейські свята. Також діє сімейна недільна школа, яку відвідує аудиторія різного віку. Завдяки Союзу Прогресивного Юдаїзму та спонсорській допомозі, в 2013 року громада отримала можливість придбати приміщення, зробити ремонт, технічне оснащення та працювати в новому приміщенні – Київському Центрі Прогресивного Юдаїзму «Атіква». В приміщенні є молитовний зал на 120 посадкових місць зі сценою, також діє Центр толерантності, Центр сімейної освіти, Лідерський центр. На святковому відкритті Центру «Атіква» 27–29 вересня 2013 року брали участь 28 гостей з Ізраїлю, США, Канади, Великобританії, лідери реформістських громад України, РФ та Білорусі, послы низки зарубіжних країн, представники різних релігійних конфесій, керівники єврейських організацій та державних структур, активісти молодіжного руху «Нецер».³⁹ До 2014 року задіяними у всіх проектах та заходах було більше 500 людей.

Ще під час пандемії в 2020 році, громада перейшла на онлайн зустрічі. В такому режимі проводились шабатони, суботні служби та проведення занять вечірнього університету «Шляхами юдаїзму» з рабином Олександром Духовним. В 2024 році Олександр Духовний разом з Юлією Гріс проводять проект «Шліхей Цібур»⁴⁰, де лідери всіх громад прогресивного юдаїзму України мають змогу здобути знання, необхідні для розвитку своїх громад.

³⁹ Гайдар О. История, нынешнее состояние проблемы и перспективы развития движения прогрессивного иудаизма в Украине. Журнал «Открытая дверь». *Релігійне об'єднання громад прогресивного юдаїзму України*, 2007. С. 33–36

⁴⁰ Інтерв'ю. Гайдар Олександр (виконавчий директор Релігійного Об'єднання (управління) громад прогресивного юдаїзму України, керівник проекту «Открытая дверь») (10.10.2023)

Щодо взаємодії з іншими єврейськими організаціями, як зазначає О. Гайдар в журналі «Открытая дверь»⁴¹, київська громада прогресивного юдаїзму «Атіква» активно співпрацює з міськими, всеукраїнськими і міжнародними єврейськими організаціями, фондами, громадами України і побратимами із США та Великобританії.

Полтавська релігійна громада прогресивного юдаїзму «Бет Ам» (в перекладі з івриту – «Будинок Народів») була зареєстрована в 1999 році і стала першою офіційною єврейською релігійною громадою в місті.⁴² Очолив громаду Мучник Анатолій Мойсейович. Громада на той час налічувала близько 30 людей. Першим будинком для громади стало приміщення в благодійному центрі «Хесед Нефеш», де в громаді було створено молодіжний клуб, єврейський театр «Аїдіше мазл», керував яким Бурлака В'ячеслав Єгорович. Досліджуючи газети періоду 2010–2012 років, які збережені в архівах Полтавської обласної бібліотеки, бачимо, що спільно з «Хесед Нефеш», громада прогресивного юдаїзму «Бет Ам» проводила свята та будні, вони знаходились і здійснювали свою діяльність в одному приміщенні, в цей період вони спільно видавали газету під назвою «Атіква». Викладачі та керівники разом проводять діяльність зі спільною аудиторією, підтвердженням цьому є спільні фото та прізвища організаторів, викладачів та учасників подій, які разом організують проекти, навчання.⁴³ З 2015 року «Хесед Нефеш» та громада «Бет Ам» вимушені покинути орендоване приміщення та переїзять в різні офіси міста – це є однією з причин припинення їх взаємодії.

⁴¹ Гайдар О. История, нынешнее состояние проблемы и перспективы развития движения прогрессивного иудаизма в Украине. Журнал «Открытая дверь». *Релігійне об'єднання громад прогресивного юдаїзму України*, 2007. С. 33–36

⁴² Реєстрація релігійної громади прогресивного юдаїзму. URL: https://youcontrol.com.ua/catalog/company_details/25868981/ (дата звернення: 12.11.2023)

⁴³ Гайдар О. История, нынешнее состояние проблемы и перспективы развития движения прогрессивного иудаизма в Украине. Журнал «Открытая дверь». *Релігійне об'єднання громад прогресивного юдаїзму України*, 2007. С. 60–62

З 2000 року духовним лідером громади стає Аліна Трейгер⁴⁴, на той час вона була студенткою інституту сучасного юдаїзму «Махон». Аліна починає проводити вечірні служби Кабалат Шабат, Авдала, запроваджує вивчення єврейських традицій та релігійних літургій. Вона зосереджує увагу на духовному та релігійному розвитку громади. Діє клуб для молодіжної аудиторії, який розвивається по трьом напрямкам: дитяча, підліткова та студентська групи. Здобутком громади є вокально-інструментальний ансамбль «Цадик Джаз». В громаді працює недільна школа, курси з підготовки до бар/бат міцви, молодь долучається до семінарів по підготовці мадріхів молодіжного реформістського руху «Нецер». В 2004 році при громаді з'явився жіночий клуб, керівником якого стала Керцнер Зінаїда. В клубі ведеться організація професійних тренінгів, проведення круглих столів, допомога дітям-сиротам. В 2007 році жіночий клуб отримав в дар від міжнародної жіночої організації «Проект Кешер» Сувій Тори.⁴⁵ Сувій Тори надає можливість проводити обрядові ритуали у відповідності з визначеними канонами юдаїзму.

В 2007 році Анатолія Мойсеевича Мучника було повторно обрано головою громади. Він керував роботою Ради громади спільно з її активом до 2011 року. З 2011 року головою Полтавської громади було обрано Олега Дуна. Після його переїзду в Ізраїль, в 2015 році, головою була Тетяна Копяк. З 2021 року і донині діючою головою громади є Євгенія Ноженко. В громаді діють ряд проектів: «Кешер тайм», «Вивчення івриту» (викладач Дубинська Катерина), «Вивчення англійської мови» (викладач Ліпська Юлія), «Психологічна допомога» (психолог Віра Жалдибіна), «Вивчення єврейської традиції» (голова громади Євгенія Ноженко), «Проведення шабатонів з вивченням Тори» (голова громади Євгенія Ноженко). Духовним наставником громади є Головний Рабин Києва та України громад прогресивного юдаїзму

⁴⁴ Мурдза Яніна. Полтавка Аліна Трейгер – перша українська жінка-раввін Німеччини.

ЗМІСТ : веб-сайт. URL:

<https://zmist.pl.ua/publications/poltavka-alina-trejger-persha-ukrayinska-zhinka-ravvin-nimechc-hupu> (дата звернення: 25.09.2023);

⁴⁵ Інтерв'ю. Трейгер Аліна (перша українська жінка-рабин Німеччини) (13.01.2024)

Олександр Духовний, який разом з Олександром Гайдаром (виконавчим директором ОГПЮУ) та Єялем Рондером (віце-президентом Всесвітнього Союзу Прогресивного Юдаїзму) відвідав громаду «Бет Ам» 2023 року та провів з членами громади свято «Сімхат Тора», де всі бажаючі члени громади мали можливість доторкнутися до святині єврейського народу – Сувою Тори. В 2024 році в Полтаві діють такі єврейські спільноти і організації: Релігійна громада прогресивного юдаїзму, ортодоксальна громада на чолі з рабином Йосифом Сигалом, благодійний фонд «Хесед», організація «Сохнут» та Полтавська міська єврейська громада. Аудиторія членів прогресивної громади та інших спільнот різна. Деякі люди, але вони не чисельні, відвідують відразу декілька спільнот. Щодо взаємодії з існуючими в місті єврейськими релігійними спільнотами, можна відзначити, що в Полтаві спільної діяльності не відбувається.⁴⁶ Зазначимо, що прогресивна громада «Бет Ам» співпрацює та проводить спільні проекти з організацією «Проект Кешер в Україні» та організацією «Сохнут».

Черкаська релігійна громада прогресивного юдаїзму, назва громади «Хавер» (в перекладі з івриту – «Друг») була зареєстрована 1992 року⁴⁷. Під егідою громади прогресивного юдаїзму створено першу єврейську школу в місті. Очолила громаду Марина Богуславська, після її від'їзду в 1995 році, головою громадою обрано Яну Богуславську, яка забезпечувала розвиток громади до 1999 року. В 1999 році головою громади було обрано Галину Польську. Вона започаткувала створення проектів у єврейській недільній школі, проводилось навчання по вивченню Тори, заняття з історії єврейського народу, вивчення мов ідиш та іврит, уроки музики.⁴⁸ Аудиторію в більшості складала молодь. Молодь з громади мала можливість розвиватися та

⁴⁶ Інтерв'ю. Духовний Олександр (головний рабин прогресивного юдаїзму Києва та України) (08.10.2023)

⁴⁷ Реєстрація релігійної громади прогресивного юдаїзму. URL: https://youcontrol.com.ua/catalog/company_details/21375023/ (дата звернення: 12.01.2024)

⁴⁸ Інтерв'ю. Польська Галина (голова громади прогресивного юдаїзму міста Черкаси «Хавер») (30.01.2024)

навчатися завдяки започаткованим проектам і більш ніж 150 людей пройшли бар/бат міцву.

Громада має два Сувої Тори. Перший, за сприяння міжнародної організації «Проект Кешер», був подарований громаді в 1996 році, пізніше його відреставрували на кошти Шеррі Сендлер з Нью-Йорка. Другий Сувій громада отримала в дарунок в 2008 році від Нью-Йорської громади «Стівен Вайз Фрі Синагог». Тору було привезено делегацією на чолі з рабином Амміель Гірш. З 2000 року директор недільної школи Шапіро Таміла започатковує проект «Прахім», в якому задіяні педагоги, музиканти, викладачі прикладного мистецтва та члени громади. Проект підтримується Федерацією «МетроВест». Стукаленко Діна займає посаду адміністратора та казначея громади, також після здобуття освітніх семінарів для канторів в Москві та Києві, проводить Шабати та свята в ролі кантора. В громаді ведеться волонтерська діяльність. Вімблдонська реформістська громада з Англії здійснювала фінансову підтримку громади. Завдяки цій підтримці в громаді діяв вокальний ансамбль «Нешама», дитячий театр «Буба», молодіжний танцювальний колектив «Шмейхеле». Побратими з реформістської громади Вімблдона допомагали іграшками, методичною літературою для недільної школи, одягом, медикаментами, вітамінами для дітей та дорослих.⁴⁹ Підтримували громаду представники Федерації об'єднаних єврейських громад «МетроВест» (штат Нью-Джерсі, США). Завдяки їх підтримці було проведено церемонії бар/бат міцви. В складі делегації з «МетроВест» до громади «Хавер» приїздили представники громади «Temple Beth El» (штат Каліфорнія, США), вони подарували Сувій Тори, який є важливим здобутком громади для проведення церемоній та свят.

Громада має тісні контакти з міськими єврейськими організаціями та їх лідерами: обласний благодійний єврейський фонд «Хесед Дорот» (директор Дмитро Співаковський), об'єднана єврейська громада міста (голова правління

⁴⁹ Гайдар О. История, нынешнее состояние проблемы и перспективы развития движения прогрессивного иудаизма в Украине. Журнал «Открытая дверь». *Релігійне об'єднання громад прогресивного юдаїзму України*, 2007. С. 72–75

Давід Лєтичєвський), міжнародна жіноча організація «Проект Кешер». Спільні проекти: «Єврейські пам'ятні дати», «Бней міцва», «Недільна єврейська школа», «Дитячий сад», молодіжний клуб «Нецер», «Єврейська родинна освіта», вокальна жіноча студія «Нешама», родинні програми та табори.⁵⁰ З початку заснування громади, і донині, усі юдейські свята проводяться разом з єврейськими організаціями та спільнотами міста, вони знаходяться у постійній взаємодії, мають спільну аудиторію, лише бар/бат міцва проводиться прогресивною громадою за участю прогресивних рабинів, а у ортодоксальній громади - їх рабином. В 2002-2003 року в місті з'являється ортодоксальна громада «Хабад Любавіч», яка підтримує з громадою «Хавер» дружні стосунки.

Луцька релігійна громада прогресивного юдаїзму була створена в 1993 році на базі Волинської обласної організації Українського товариства єврейської культури, яка діяла з 1989 року за ініціативи представників єврейської інтелігенції Луцька.⁵¹ З 1991 року правління організації Українського товариства єврейської культури очолював Ісаак Павлович Долинський. Більш ніж вісім років Ісаак Долинський домагався, щоб євреям Луцька було повернуто історичну будівлю, збудовану на початку ХХ століття, в якій на той час розміщувалися правління Луцької єврейської гміни, єврейська школа, молитовна зала та рабінське правління. В 2000 році, рішенням Волинської обласної державної адміністрації, будівлю було передано релігійній громаді прогресивного юдаїзму в довгострокове користування. Очолювали правління обрані громадою лідери: Борис Карп, Йосип Ейдінов, Едуард Тумаркін, Товій Рівець, Світлана Урицька, Олександр Гайдар та Олександра Гайдар, Дмитро Письман, Дмитро Гнатюк та Валентин Гнатюк, Наталія Пашук, Іда Плотнікова, Лариса Коваленко, Сергій Швардовський. В березні 2003 року громаду очолив Едуард Ісаакович

⁵⁰ Інтерв'ю. Польська Галина (голова громади прогресивного юдаїзму міста Черкаси «Хавер») (30.01.2024)

⁵¹ Реєстрація релігійної громади прогресивного юдаїзму. URL: https://youcontrol.com.ua/catalog/company_details/25084437/ (дата звернення: 12.01.2024)

Долинський, який також був виконавчим директором Всеукраїнського Єврейського Конгресу. Головою громади Прогресивного юдаїзму обрано Бориса Карпа. Першим виконавчим директором та заступником голови громади було обрано Олександра Гайдара. Обрана опікунська рада, в склад якої входять Борис Карп, Ілля Мірецький та Геннадій Шухман. Саме члени опікунської ради є основними спонсорами щодо ремонту будівлі та приміщень синагоги, з їх допомогою проводяться свята та програми, надається допомога тим, хто цього потребує. В квітні 2004 року виконавчим директором був призначений Валентин Гнатюк (Вайман), а з вересня 2006 року громаду очолив Сергій Швардовський.⁵² При проведенні ремонту будівлі, проведені роботи для покращення умов діяльності, як громади, так і численних штатних та громадських структур регіональної філії «Хесед-Готліб» Рівненського благодійного єврейського фонду «Хесед-Ошер».

Вагомим фактором, який сприяв розвитку громади, було об'єднання всіх єврейських організацій та структур міста в одному приміщенні: організація Єврейського Агентства «Сохнут», відділення Міжнародної жіночої організації «Проект Кешер», відділення Львівського благодійного фонду «Хевра». В 2002 році, завдяки допомозі Ізраїльського Культурного Центру, громада відкриває недільну школу. Для дорослої аудиторії громади діють проекти вивчення єврейської традиції, проект «Єврейська самосвідомість» Єврейського Агентства «Сохнут». Освітні та релігійні проекти для членів громади та регіону розпочав і до березня 2004 року проводив Олександр Гайдар. Після того, як в будівлі синагоги були зроблені умови для здійснення релігійних обрядів, в залі синагоги почали проводитись заняття з вивчення Тори, члени громади зустрічалися для проведення Кабалат Шабат і ранкових служб. Здобутком Луцької громади прогресивного юдаїзму стала відеотека на єврейську тематику, яка створювалась в громаді завдяки зусиллям волонтерки Ларисі Карп. З 2001 року Лариса Карп займається засіданнями клубу

⁵² Гайдар О. История, нынешнее состояние проблемы и перспективы развития движения прогрессивного иудаизма в Украине. Журнал «Открытая дверь». *Релігійне об'єднання громад прогресивного юдаїзму України*, 2007. С. 44–48

«Яхад».⁵³ Клуб налічує близько 30 членів, вивчаються єврейські традиції, проводяться релігійні свята.

1 вересня 2002 року, завдяки Міжнародній жіночій організації «Проект Кешер», громадою було отримано грант та відкрито комп'ютерний центр. Цей центр був розташований в будівлі синагоги багато людей незалежно від національності та віросповідання навчалися в ньому, на цих курсах мали змогу навчатися діти школи-інтернату. В травні 2007 року, завдяки діяльності проекту «Повернення Тори» організації «Проект Кешер», громада отримала в дарунок Сувій Тори. Громада тісно взаємодіє з єврейськими реформістськими громадами Англії та США, Польщі та Німеччини. Завдяки фінансовій підтримці родини Карп, до свята Хануки в 2009 році в синагозі встановлено вітражі, наміри громади – відновлення фасаду синагоги в первинному вигляді. Громада проводить релігійні, освітні та культурно-просвітницькі програми для членів громади усіх вікових категорій. Діє вокальний дует Тетяни Плотнікової та Бориса Галустяна. Здобутком громади є театр-студія «Хохма» під керівництвом Валентини Тумаркіної. Багато років громада прогресивного юдаїзму підтримує тісні зв'язки з єврейською ліберальною громадою Елстрі з Англії (The Liberal Synagogue Elstree) та з громадами Польщі і Німеччини.⁵⁴ Завдяки їх фінансовій підтримці, в громаді встановлюються пам'ятні знаки на місцях Голокосту на Волині та забезпечується функціонування інших проектів.

Станом на 2024 рік керівником релігійної громади прогресивного юдаїзму є Сергій Швардовський, головою є Мірецький Ілля Борисович, духовним лідером та кантором громади є Ольга Козирська. Під керівництвом Ольги Козирської діє вокальний жіночий колектив клубу «Яхад», хореографічний колектив «Дрейдл» та театр-студія «Хохма». Громадою організована соціальна столова, в якій ведеться активна волонтерська робота

⁵³ Волинська релігійна громада прогресивного юдаїзму. URL: <http://jewishvolyn.com/ua> (дата звернення: 22.01.2024)

⁵⁴ Історична правда. У Луцьку відкрили двірник єврейської історії. URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/2021/11/30/160572/> (дата звернення: 22.01.2024)

по допомозі біженцям та людям, які потребують допомоги. *“Від початку повномасштабної війни ми облаштували в нашій громаді укриття. Люди телефонували, їм було страшно, вони не знали що робити, тому ми збиралися і ночували тут. А коли в Луцьк почали прибувати переселенці, ми відразу повідомили, що приймаємо всіх, незалежно від віросповідання, кольору шкіри, надаємо місце для ночівлі терміном до трьох днів і харчування. Потім вирішили зробити їдальню аби їжу могли отримати не тільки ті, хто в нас ночує, а й ті, хто має таку потребу. Згодом до нас почали звертатися люди, які виїжджали за кордон. Тут у них лишалися рідні чи близькі поважного віку або з інвалідністю. Тому ми готували обіди й заносили їх також цим людям”*⁵⁵ – зазначає виконавчий директор Волинської релігійної громади прогресивного юдаїзму, мультифункціональний куратор Волинського регіонального структурного підрозділу Хмельницького благодійного фонду «Хесед Бешт» Сергій Швардовський.

Громада прогресивного юдаїзму в Луцьку веде спільну діяльність з «Хесед-Бешт», функціонують проекти при підтримці «Джойнт» та «Сохнут». Ці організації знаходяться та ведуть свою діяльність в одному приміщенні і мають спільну аудиторію. В місті є ортодоксальна громада, але наразі вона практично не веде діяльності, рабин ортодоксальної громади виїхав з міста після початку повномасштабного етапу війни в 2022 році.⁵⁶ Залишившись без рабина, багато членів ортодоксальної громади, відвідують громаду прогресивного юдаїзму.

Одеська релігійна громада прогресивного юдаїзму, назва громади «Іману-Ель» (в перекладі з івриту – «З нами Бог»)⁵⁷ була зареєстрована в 2007 році і перереєстрована за новим статутом в 2016 році на назву «Шират

⁵⁵ Як єврейська громада Луцька допомагає переселенцям. URL: <https://www.volynnews.com/news/all/hariachi-obidy-i-tabory-dlia-ditey-iak-yevreyska-hromada-lutska-dopomahaeye-pereselentsiam/> (дата звернення: 15.02.2024)

⁵⁶ Інтерв'ю. Плотнікова Тетяна (представник «Хесед», місто Луцьк) (01.02.2024)

⁵⁷ Реєстрація релігійної громади прогресивного юдаїзму. URL: https://youcontrol.com.ua/catalog/company_details/25814057/ (дата звернення: 12.01.2024)

ха-Ям» (в перекладі з івриту – «Пісня моря»).⁵⁸ Фактична діяльність громади прогресивного юдаїзму в Одесі починається ще з лютого 2000 року. Одеська релігійна громада прогресивного юдаїзму «Іману-Ель» є правонаступницею першої в Російській імперії Єврейської ліберальної громади, яка прибула в Одесу з міста Броди, Львівської області. В кінці XIX сторіччя громада збудувала в центрі Одеси хоральну синагогу. Першим керівником громади був Борис Йосович Марковський. Духовним лідером стала Юлія Гріс (Грищенко), випускниця Інституту Сучасного Єврейства «Махон». Завдяки фінансовій підтримці громади з міста Сан-Хосе (Каліфорнія, США) та внеску Балтиморської Федерації реформістських громад (США), в 2000 році в громаді проводяться шабатони, свята, діє літературно-музична вітальня, студії єврейської кухні та здорового способу життя, дитяча програма, клуб «Ерудит», почався збір єврейської бібліотеки. Проводяться релігійні, освітні та культурні заходи, Каббалат Шабат, Авдала, відзначаються єврейські свята. Для молодіжної аудиторії діє програма молодіжного клубу «Нецер», який очолюють Ярослав Яздан, Вадим Хасильєв, Марія Заруд. Веде діяльність недільна школа, яку відвідують члени громади всіх вікових категорій. В ній проводяться заняття з вивчення івриту, єврейської історії та традиції. При фінансовій підтримці родини Клау з Аргентини та організації «Джойнт», громада проводить навчання для дітей громади, яке проходить при державному дитячому садочку «Чомучка», проводиться вивчення єврейських традицій, івриту та англійської мови. Одеська релігійна громада прогресивного юдаїзму співпрацює з єврейськими організаціями Одеси: єврейська студентська організація «Гілель», «Проект Кешер», «Мигдаль», Ізраїльський Культурний Центр, Єврейське агентство «Сохнут», організація «Джойнт».⁵⁹ Разом з ними організовувалися табори, семінари для молодіжної аудиторії.

⁵⁸ Реєстрація релігійної громади прогресивного юдаїзму. URL:

https://youcontrol.com.ua/catalog/company_details/40672637/ (дата звернення: 13.01.2024)

⁵⁹ Гайдар О. История, нынешнее состояние проблемы и перспективы развития движения прогрессивного иудаизма в Украине. Журнал «Открытая дверь». *Релігійне об'єднання громад прогресивного юдаїзму України*, 2007. С. 53–59

В 2016 році громаду очолила Ізмайлова Олена, в 2023 році вона від'їжджає до Лондона, на даний час громадою в Одесі допомагає опікуватись її чоловік. Рабином Одеської громади «Шират ха-Ям» станом на 2024 рік є Юлія Гріс – єдина в Україні жінка-рабин. Щоб стати рабином, потрібно отримати спеціальну освіту та мати багато років практики. В 2014 році вона закінчила рабинське відділення Лео Бек Коледжу в Лондоні, де була посвячена в рабини. Рабинська дисертація Юлія Гріс «Либеральный раввин в XIX веке в Одессе», написана на основі дослідження проповідей рабина Ар'є Швабахера опрацьована в рамках нашого дослідження. Після отримання ступеня магістра з івриту і юдаїки в Королівському Коледжі Лондона та сміхи рабина, Юлія Гріс повернулась в громаду Одеси в якості рабина.⁶⁰ До того часу вона вже мала авторитет як духовної лідерки у течії реформістського юдаїзму України. На відміну від ортодоксальних правил, жінки та чоловіки моляться в одному залі, важливим елементом служіння є музика та співи. У спільноті є декілька канторіальних солісток та солістів, які співають молитви разом із рабинкою під час служби.

Після початку повномасштабної війни в Україні, Юлія Гріс виїхала до Німеччини. З цього часу зібрання громади, уроки з вивчення єврейської історії, єврейської традиції, шабатони, релігійні служби з рабином Юлією Гріс проводиться в онлайн режимі.⁶¹ Членів громади Одеси та Києва об'єднують в одну зум-конференцію під патронатом Київської громади «Атіква», де члени громад, разом з рабинами Олександром Духовним та Юлією Гріс, мають можливість навчатися, проводити разом свята та приймати участь в релігійних службах.

⁶⁰ Гайдар О. История, нынешнее состояние проблемы и перспективы развития движения прогрессивного иудаизма в Украине. Журнал «Открытая дверь». *Релігійне об'єднання громад прогресивного юдаїзму України*, 2007. С. 53–59

⁶¹ Інтерв'ю. Духовний Олександр (головний рабин прогресивного юдаїзму Києва та України) (08.10.2023)

Хмельницька юдейська релігійна громада (незалежна)⁶² створена в 2001 році.⁶³ Очолив громаду Ігор Олександрович Ратушний. Згідно даних про громаду, які зазначені в журналі «Открытая дверь», бачимо, що голова громади прогресивного юдаїзму Ігор Олександрович Ратушний є також керівником Хмельницького благодійного фонду «Хесед Бешт». Духовним наставником є Олександр Духовний.⁶⁴ Будучи громадою прогресивного юдаїзму, своїми головними завданнями вважає відродження єврейської релігії, культури і традиції єврейського народу.

Допомогу в організації, становленні та розвитку діяльності громади організовує головний рабин Києва і України громад прогресивного юдаїзму, духовний лідер Релігійного Об'єднання громад прогресивного юдаїзму України Олександр Духовний. Він проводить шаббатні служби, зустрічі з людьми, опікується організацією сімейних таборів. Громада займається релігійним відродженням єврейської спільноти, вивченням культури та історії єврейського народу, допомагає здобувати знання у вивченні Тори, залучає до своїх проєктів молодь та єврейські родини. В громаді проводяться освітні програми для різних вікових груп, проєкти присвячені сімейній освіті, вивченню літератури з єврейської тематики.⁶⁵ Громада докладает значних зусиль для збереження і відродження єврейських пам'яток, сприяє дотримання в належному стані місць, пам'яток та архітектурних споруд, які є пов'язані з єврейською культурою, релігією, історією та історією. Громада підтримує тісні зв'язки з закордонними громадами, проводить зустрічі з представниками інших спільнот та організацій і знаходить спільну мову із представниками різних релігійних течій.

⁶² Реєстрація статуту релігійної громади прогресивного юдаїзму. URL: https://www.adm-km.gov.ua/doc/directions/2016/10/456r_251016.pdf (дата звернення: 14.01.2024)

⁶³ Реєстрація релігійної громади прогресивного юдаїзму. URL: https://youcontrol.com.ua/catalog/company_details/25993752/ (дата звернення: 14.01.2024)

⁶⁴ Гайдар О. История, нынешнее состояние проблемы и перспективы развития движения прогрессивного иудаизма в Украине. Журнал «Открытая дверь». *Релігійне об'єднання громад прогресивного юдаїзму України*, 2007. С. 69–71

⁶⁵ Хмельницька юдейська релігійна громада. URL: <https://rnu.uarr.info/rpi-hmelnycky/> (дата звернення: 13.01.2024)

Львівська релігійна громада прогресивного юдаїзму була зареєстрована в 2000 році, тоді вона мала назву «Туре Загав» (в перекладі з івриту – «Золото»)⁶⁶. Громаду очолив Гольдман Михайло Єфремович, він також був керівником Львівської обласної об'єднаної єврейської громади «Золотая роза» та співзасновником Бней-Бріт «Леополіс». Духовним наставником громади став Файнерман Всеволод Володимирович (помічник Головного рабина прогресивного юдаїзму у Львові та Луцьку). Громада проводить шабатні служби, єврейські релігійні свята, релігійні обряди. Для дитячої аудиторії створена дошкільна група в державному дитячому садочку.

В 2007 році громада перереєстрована як громада прогресивного юдаїзму під назвою «Тейва» (в перекладі з івриту – «Ковчег»)⁶⁷. Громаду очолила Діанова Адель Ісаківна, яка була керівником Всеукраїнського Фонду «Хесед-Ар'є». Духовним наставником громади являється Файнерман С. В. Громада веде діяльність, відбуваються спільні проекти з організаціями: всеукраїнський єврейський благодійний фонд «Хесед-Ар'є», міжнародна жіноча організація «Проект Кешер», єврейська агенство «Сохнут».

Ужгородська релігійна громада прогресивного юдаїзму створена в 2005 році.⁶⁸ Очолив громаду Галин Михайло. Громада займалася релігійним відродженням єврейської спільноти, вивченням культури та історії єврейського народу, відродженням єврейських традицій, проводили культурно-просвітницьку та освітню роботу. В середині 1990-х років в Ужгороді мешкало лише декілька єврейських сімей, які переїхали до міста після Другої світової війни. Збереглася будівля великої синагоги (в ній розміщується міський театр) та єврейський цвинтар. Згідно даних про громаду, які зазначені в журналі «Открытая дверь», громада активно працювала над поверненням приміщення колишньої синагоги. Автор

⁶⁶ Реєстрація релігійної громади прогресивного юдаїзму. URL: https://youcontrol.com.ua/catalog/company_details/25252122/ (дата звернення: 15.01.2024)

⁶⁷ Реєстрація релігійної громади прогресивного юдаїзму. URL: https://youcontrol.com.ua/catalog/company_details/36500952/ (дата звернення: 15.01.2024)

⁶⁸ Реєстрація релігійної громади прогресивного юдаїзму. URL: https://youcontrol.com.ua/catalog/company_details/25451465/ (дата звернення: 16.01.2024)

зазначає, що в середині 1990 років в Ужгороді мешкало декілька єврейських родин, аудиторія не могла бути чисельною.⁶⁹ Наразі громада не веде діяльності.

В **Корсунь-Шевченківському** в 1990 році було створено Товариство єврейської культури, очолив його Петро Рашковський. Громаду відвідували керівник Міжнародної жіночої організації «Проект Кешер» Саллі Грач та Мартін Хорвіц, директор Американського фонду розвитку єврейських громад в Росії та Україні. Разом з ними товариство почала відвідувати рабин Аріель Стоун, яка проводила релігійні служби, вела освітньо-культурні семінари. В 1994 році було створено громаду прогресивного юдаїзму міста Корсунь-Шевченківський. Очолив громаду Єфім Діскін. В інтерв'ю в журналі «Открытая дверь», голова громади оповідає, що в 1989 році здобував освіту в ортодоксальній ешиві, але цей напрям не сприйняв, відвідавши через пів року семінар прогресивного юдаїзму, організований Мартіном Хорвіцем, зрозумів, що саме ця ідеологія, спосіб життя та мислення більш близьке для нього. Він зазначає, що завдяки Рабину Аріель Стоун і Мартіну Хорвіцу, він відкрив для себе ще один шлях як бути євреєм: *“в ідеології прогресивного юдаїзму мене приваблює демократизм і толерантність, рівність чоловіків і жінок. Подобається, що цей напрямок в юдаїзмі йде в ногу з часом, адже історично багато законів юдаїзму змінювалися”*.⁷⁰

В громаді проводилися уроки єврейської історії та традиції. На початку проведення, шабати нагадували лекції чи уроки, спрямовані на те, щоб євреї свідомо зрозуміли традиції шабата та свят, кошерного харчування, значення Тори, молитви, цдаки, бар-міцви та брит-мили. При підтримці Гені Григорівни Діскіної було створено ансамбль духовної пісні «Тфіла» (в перекладі з івриту – «Молитва»). На релігійні свята громада зустрічається та

⁶⁹ Гайдар О. История, нынешнее состояние проблемы и перспективы развития движения прогрессивного иудаизма в Украине. Журнал «Открытая дверь». *Релігійне об'єднання громад прогресивного юдаїзму України*, 2007. С. 65

⁷⁰ Гайдар О. История, нынешнее состояние проблемы и перспективы развития движения прогрессивного иудаизма в Украине. Журнал «Открытая дверь». *Релігійне об'єднання громад прогресивного юдаїзму України*, 2007. С. 42

проводить свята разом з усіма євреями міста. Члени громади вивчали іврит, єврейські традиції, молитви. Освітні, соціальні і культурні проекти проводяться спільно з іншими міськими та регіональними єврейськими організаціями. В Корсунь-Шевченківському діє Регіональна недільна єврейська школа, в якій навчаються єврейські діти з усього регіону. Викладачі в недільній школі є членами громади прогресивного юдаїзму, навчання проводяться за ідеологією прогресивного юдаїзму. В громаді діють програми: «Єврейська кухня», «Життя ідиш», «Мідраш розповідає», інтелектуальний клуб, який очолює Світлана Рашковська. Знайомство та навчання з Торою проводить Наум Гройсман. Для молодшої аудиторії діють літні єврейські табори, проводяться фестивалі єврейської книги.⁷¹ Громада тісно взаємодіє з регіональними організаціями. Фінансову допомогу та підтримку в розвитку діяльності громади надає Релігійне Об'єднання громад прогресивного Юдаїзму України, єврейська організація «Метро-Вест» та «Джойнт».

Вінницька релігійна громада прогресивного юдаїзму створена в 1996 році. Очолив громаду Ігор Євгенович Кулявцев. В громаді проводять проекти з молодіжною та дитячою аудиторією. Проводяться зустрічі членів громади з дітьми єврейського гурту «Ціпорім», який діє при дитячому садочку (діти 3–6 років). Іяра Соловей, яка здобула освіту в Інституті Сучасного Юдаїзму «Махон» і є активною членкінею громади, проводить зустрічі шабата, єврейських свят. Опікується діяльністю музею, ляльковим театром, діяльністю групи «Ціпорім», очолює освітні єврейські проекти для різних вікових категорій. В Вінницькій громаді була проведена перша в Україні прогресивна хупа. Шлюбом за всіма правилами юдаїзму з'єдналися Дмитро Письман і Діана Зільberman. Провів урочисту церемонію Головний рабин Києва та України громад прогресивного юдаїзму України Олександр Духовний. Під керівництвом Ігоря Євгеновича Кулявцева громада співпрацює

⁷¹ Гайдар О. История, нынешнее состояние проблемы и перспективы развития движения прогрессивного иудаизма в Украине. Журнал «Открытая дверь». Релігійне об'єднання громад прогресивного юдаїзму України, 2007. С. 41–43

з іншими міськими та обласними єврейськими організаціями, державними органами, зарубіжними громадами-побратимами.⁷²

Кіровоград «Атиква» (в перекладі з івриту – «Надія»). З 1991 року після ухвалення Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» почалось відродження єврейської громади. Єврейській громаді було повернуто будівлю бейт-кнесета. Громада почала активно відновлювати єврейське життя в місті. Через декілька місяців стало можливим зустріти в повернутій синагозі свято Ханука, а в 1992 році провести Седер Песах. Своєю діяльністю почали створені єврейські творчі колективи: хореографічний ансамбль «Яхад», вокально-хореографічний ансамбль «Фрейлехс». Створено бібліотеку, в якій зберігаються книги єврейської тематики. Наразі в ній понад 3000 томів. При бібліотеці діють общинні фестивалі єврейської книги, проекти з вивчення єврейської традиції, історії, івриту.⁷³

В 1996 році було зареєстровано релігійну громаду прогресивного юдаїзму «Атіква».⁷⁴ Очолив громаду Костянтин Щедров. Почали діяти студії дитячого малюнку, хореографічна студія, літературна вітальня, молодіжний Art-клуб, велися роботи зі створення музею та театру. Кожен тиждень члени громади зустрічаються та проводять службу Каббалат Шабат. Декілька раз на місяць члени громади зустрічаються на збори, проводяться бесіди, відзначаються єврейські свята. В громаді працює музей, який структурований розділами «Єврейський дім» та «Відродження». Цими програмами опікуються волонтери. Важливим здобутком для громади стає подарований в 2005 році Свиток Тори від побратимів із США та Аргентини. Дар урочисто вручив рабин Дуглас Кранц із Нью-Йорка (США), при події були присутні рабин Олександр Духовний та Олександр Гайдар, виконавчий

⁷² Гайдар О. История, нынешнее состояние проблемы и перспективы развития движения прогрессивного иудаизма в Украине. Журнал «Открытая дверь». Релігійне об'єднання громад прогресивного юдаїзму України, 2007. С. 26–27

⁷³ Гайдар О. История, нынешнее состояние проблемы и перспективы развития движения прогрессивного иудаизма в Украине. Журнал «Открытая дверь». Релігійне об'єднання громад прогресивного юдаїзму України, 2007. С. 39

⁷⁴ Реєстрація релігійної громади прогресивного юдаїзму. URL: https://youcontrol.com.ua/catalog/company_details/24148635/ (дата звернення: 17.01.2024)

директор Об'єднання громад прогресивного юдаїзму України. В різні роки раду громади очолювали Костянтин Щедров, Віталій Кахнов. З 2004 року головою Ради Кіровоградської релігійної громади прогресивного юдаїзму «Атіква» є Емма Ісааківна Спектор, активіст відродження єврейського життя на Кіровоградщині.⁷⁵ Наразі громада не веде діяльності

Феодосія, назва громади «Ор Самеах» (в перекладі з івриту – «Світло Радості»). В 1994 році частина єврейського населення Феодосії започаткувала зустрічі з метою відродження єврейських традицій, зустрічі проходили в колишній Моральній синагозі, згодом у бібліотеці будинку офіцерів. Учасників зустрічей ставало все більше, і в 1995 році міськвиконком зареєстрував Єврейську регіональну Феодосійську культурно-просвітницьку громаду. Представником громади було обрано Леоніда Ілліча Грінбанда. При підтримці та взаємодії з «Джойнт», громада розпочала роботу «Служби милосердя». В жовтні 1997 року громада розпочала надавати гуманітарну допомогу нужденним євреям. Було відкрито благодійну їдальню та почала працювати патронажна служба. Феодосійську єврейську прогресивну релігійну громаду «Ор Самех» було зареєстровано 1997 року на базі Єврейської регіональної Феодосійської культурно-просвітницької громади, очолив громаду Леонід Ілліч Грінбанд. Відкривається недільна єврейська школа, в якій для молодіжної та дитячої аудиторії діють проекти щодо вивчення єврейських традицій та мови. В 2002 році, рішенням загальних зборів, єврейська культурно-просвітницька громада була закрита, потреби євреїв Феодосії задовольняла релігійна громада «Ор Самеах» і «Хесед». В 2003 року громаду прогресивного юдаїзму «Ор Самеах» очолив Ілля Володимирович Хурманов, влітку 2008 року рішенням ради керівником громади обрано Олену Соломонівну Крилку, яка була на той час директором організації «Хесед». Громада «Ор Самеах», та організація «Хесед» завжди мала одну юридичну адресу та проводила спільну діяльність. Незалежно від

⁷⁵ Гайдар О. История, нынешнее состояние проблемы и перспективы развития движения прогрессивного иудаизма в Украине. Журнал «Открытая дверь». Релігійне об'єднання громад прогресивного юдаїзму України, 2007. С. 37–39

зміни керівників, для членів громади це була єдина громада. Основні акценти в своїй діяльності «Хесед» і громада «Ор Самеах» надавали молодіжній та дитячій аудиторії. Діяв дитячий спортивно-оздоровчий клуб «Маккабі», в якому діти займалися спортом і розвиваються духовно.⁷⁶ Фінансування громади здійснювалось завдяки добровільним внескам членів громади, підтримці Всесвітньої спілки прогресивного юдаїзму, громад-побратимів з Великої Британії («Елліс Гарденс», «Саут Гейт»).

Станом на 2024 рік інформація про діяльність громади прогресивного юдаїзму «Ор Самеах» в Феодосії відсутня, як і можливість встановити контакти з представниками громади.

Сімферопольська релігійна громада прогресивного юдаїзму була створена в 2000 році. Очолив громаду А. І. Гендін. В 2007 році радою громади було обрано головою Трахтенберг Юхима Мойсейовича, виконавчим керівником призначено А. І. Гендіна. З 2007 духовним наставником громади прогресивного юдаїзму Сімферополя та Криму став Рабин Михайло Капустін. Він зробив вагомий вклад в розвиток релігійних, освітніх та культурно-просвітницьких програм прогресивного напрямку юдаїзму. В рамках проекту «Клуб єврейських ініціатив», в громаді проводяться Кабалат шабат, Авдала, «Чай з рабином Михайлом Капустіним», діяла недільна школа (для дітей 8–16 років), відзначались свята і пам'ятні дати єврейського народу, діяли проекти «Бней Міцва» («Бар/Бат Міцва»), денний дитячий літній табір (для підлітків 10–18 років), єврейський молодіжний клуб «Нецер», жіночий клуб «Аріель», сімейний клуб, бібліотека.⁷⁷ З 1990 року друкувалась єврейська газета «Шолем», читачами якої була єврейська аудиторія всієї України. В газеті розміщувалась інформація про діяльність єврейських громад

⁷⁶ Гайдар О. История, нынешнее состояние проблемы и перспективы развития движения прогрессивного иудаизма в Украине. Журнал «Открытая дверь». Релігійне об'єднання громад прогресивного юдаїзму України, 2007. С. 66–68

⁷⁷ Гайдар О. История, нынешнее состояние проблемы и перспективы развития движения прогрессивного иудаизма в Украине. Журнал «Открытая дверь». Релігійне об'єднання громад прогресивного юдаїзму України, 2007. С. 63–64

України, ближнього та далекого зарубіжжя, реалії сучасного єврейського життя.

В Керчі релігійна громада прогресивного юдаїзму була створена в 1997 році. Очолив громаду Борис Якович Капустін, його було обрано головою громади та призначено керівництвом «Джойнт» директором «Хесед Малка» (це відділення «Хесед» назване іменем матері Бориса Капустіна). Він робить вагомий вклад у відновлення єврейського громадського життя в Керчі ще з початку 1990-х років. Завдяки зусиллям Бориса Капустіна, в 2000 році місто повернуло релігійній громаді прогресивного юдаїзму будівлю Молельного будинку ремісників міста Керчі. Завдяки фінансовій допомозі «Джойнта» та сім'ї Генрі Познера IV з США, будівлю синагоги було відремонтовано. В 2006 році громаду очолила Е. М. Михайлова, заступник голови Ради громади. В 2007 році головою громади було обрано Олександра Йосиповича Розенфельда. В 2009 році головою громади було обрано Мільгрома Едуарда Юрійовича, депутата Керченської міської Ради. Громада вела активну діяльність, проводилися різноманітні релігійні, освітні, культурно-просвітницькі та соціальні програми. Проводили шабатні служби Світлана Курносова та Михайло Чудновський, на єврейські свята в синагозі збиралося від 100 до 140 членів громади. В громаді є хазан – Михайло Чуднівський, разом із членами молодіжного клубу відвідують з ханукальними подарунками маломобільних людей. Завдяки його ініціативі відкрито лекторій «Єврейська релігійна традиція» у денному центрі керченської філії ВБФ «Яхад». Підтримку в проведенні та організації релігійних церемоній проводить Головний рабин Києва та України Олександр Духовний. У громаді діяв недільний дитячий садок “Сімха” при синагозі, керівником якого є Вікторія Войтенко. З 2005 року діють табори літнього та зимового відпочинку «Кохавим» для дітей та підлітків від 7 до 17 років.⁷⁸ Фінансову підтримку надає громада побратим «Еліс Гарден» з північно-західного

⁷⁸ Гайдар О. История, нынешнее состояние проблемы и перспективы развития движения прогрессивного иудаизма в Украине. Журнал «Открытая дверь». Релігійне об'єднання громад прогресивного юдаїзму України, 2007. С. 30–32

Лондону. Взаємодія з громадою почалася після приїзду в 2000 році подружньої пари Лінн та Майк Леві, які мали змогу познайомитися з єврейським життям міста. Великою подією для громади був подарунок в 2000 році Свитка Тори, який подарували Пітер Бекман та Девід Бейкер з громади «Еліс Гарден». Лондонською громадою-побратимом створено комітет «Еліс - Керч», який очолює Лінн Леві. При цьому комітеті «Еліс Керч» створено групу для допомоги керченській недільній школі на чолі з Сарою Клейман та Джейн Стерн.

Громада діяла і розвивалась доки росія в 2014 році не захопила Крим. Єдиний прогресивний рабин Криму Борис Капустін був вимушений разом зі своєю родиною виїхати з окупованої території – він завжди був активним антиросійським активістом.⁷⁹ Реформістський рух України, центр якого знаходиться в місті Київ, в цих умовах не має легітимних можливостей підтримати прогресивну громаду в Керчі.

Опрацювавши наявні матеріали на тему історії виникнення, діяльності та розвитку громад прогресивного юдаїзму в Україні, підсумуємо, що з початку незалежності України загалом було відкрито 47 громад прогресивного юдаїзму. Найбільш активним періодом відкриття нових громад прогресивного юдаїзму, виходячи з документів щодо реєстрації, є 1991–1997 роки (Київ, Черкаси, Луцьк, Вінниця, Кіровоград, Феодосія, Керч, Корсунь-Шевченківській). Другий активний період з 1999 по 2007 рік (Полтава, Одеса, Хмельницький, Львів, Ужгород, Сімферополь), на початку 2000-х років в Україні вже було зареєстровано та діяли 42 реформістські громади. Події 2014 року (окупація Криму) призвели до припинення діяльності деяких громад прогресивного юдаїзму, таких як громади Феодосії, Сімферополю, Керчі. В період з 2022 по 2024 рік відзначаємо припинення існування деяких активних громад прогресивного юдаїзму, повномасштабне вторгнення росії в Україну призвело до вимушеного припинення діяльності

⁷⁹ Руті Амаль. Д'вар Тора: обновление Керчи. URL: <https://www.alyth.org.uk/sermons-writings/publication/dvar-torah-kerch-update-ruti-amal/> (дата звернення: 28.01.2024)

багатьох громад прогресивного юдаїзму, на сьогодні активними є 8 громад прогресивного юдаїзму на території України (Київ, Полтава, Одеса, Черкаси, Луцьк, Хмельницький, Львів, Корсунь-Шевченківський). Слід зазначити, що інші громади юридично не припинили своє існування. Як зазначає в нашому інтерв'ю виконавчий директор Релігійного Об'єднання (управління) громад прогресивного юдаїзму України, Олександр Гайдар: *“вони знаходяться на вимушеній паузі в міру обставин, але вірять в те, що будуть мати можливість на відродження та розвиток”*.⁸⁰

В нашій роботі ми дослідили 14 найбільш активних громад прогресивного юдаїзму в Україні. Щоб зібрати інформацію для реконструювання історії виникнення, діяльності та розвитку громад, було опрацьовано підбірки газет («Атїква», «Іману-Ель»), використано матеріали з приватних архівів, журналу Олександра Гайдара «Открытая дверь», проведені інтерв'ю з засновниками, членами, лідерами громад та рабинами. З 1991 року понад 12 тисяч членів громад прогресивного юдаїзму України змогли стати учасниками релігійних, освітніх, культурно-просвітницьких та соціальних програм, які проводяться в рамках співпраці реформістських громад з міжнародними єврейськими організаціями та проектами. Станом на 2012 рік в дев'яти громадах прогресивного руху України діяли єврейські недільні школи та недільні дитячі садки. В семи містах України реформістські громади створили єврейські групи в державних дитячих садках. Понад дві тисячі дітей пройшли навчання та виховання в цих класах та групах. Також бачимо, що всі громади прогресивного юдаїзму в Україні були забезпечені релігійними книгами, сідурами, навчальною літературою, майже в кожній громаді є власна бібліотека, Свитки Тори. Діють освітні програми, проводяться тематичні семінари, спеціальні курси по підготовці потенційних керівників громад. Діяльність вели понад 20 дитячих садочків та єврейських недільних шкіл. Активно проводяться освітні програми для

⁸⁰ Інтерв'ю. Духовний Олександр (головний рабин прогресивного юдаїзму Києва та України) (08.10.2023)

лідерів громад, підготовка рабинів для України, які здобували освіту в академіях США, Англії та Німеччині. Слід зазначити, що велика увага приділяється освіті молодіжної аудиторії, діють освітні, культурні та благодійні проекти, літні єврейські табори. Велика кількість молодих людей стали учасниками молодіжного руху «Нецер». В «Нецер» створено та продовжує діяти система підготовки лідерів, мадріхів для таборів. Одним з напрямом в діяльності «Нецер» є навчання для здобуття освіти і підготовки лідерського активу громад. В цьому напрямі молодь отримує знання та навички взаємодії з групами людей, проводяться освітні семінари, які дають можливість поглибити знання про Ізраїль, важливим питанням є вивчення теорії та практики юдаїзму. Молодіжний рух «Нецер» є важливою частиною прогресивного юдаїзму в Україні. Акцент її діяльності першочергово ставиться саме на молоді, яка буде продовжувати єврейського життя за ідеологією прогресивного напрямку.

Прогресивні громади в багатьох містах України працюють над поверненням історичних єврейських будівель, синагог для відбудови та відновлення їх діяльності. У нашій роботі, щодо повернення історичних єврейських споруд, слід відзначити громади прогресивного юдаїзму міст Луцьк, Кропивницький (на той час – Кіровоград), Керч. В 2000 році, рішенням Волинської обласної державної адміністрації, історичну будівлю, збудовану на початку ХХ століття, в якій на той час розміщувалися правління Луцької єврейської гміни, єврейська школа, молитовна зала та рабінське правління, було передано релігійній громаді прогресивного юдаїзму в довгострокове користування. Члени опікунської ради є основними спонсорами щодо ремонту будівлі та приміщень синагоги. Громаді «Атиква», Кіровоград, згідно Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», було повернуто будівлю бейт-кнесета. Керченська громада прогресивного юдаїзму в 2000 році повернула будівлю Молельного будинку ремісників міста Керчі. З допомогою «Джойнт» та сім'ї Генрі Познера IV з США, будівлю синагоги було відремонтовано. Ужгородська громада

прогресивного юдаїзму також активно працювала над поверненням приміщення колишньої синагоги.

Згідно проаналізованої інформації, витікає, що з 1991 року прогресивний юдаїзм розпочав на теренах України активно відроджувати релігійне єврейське життя через діяльність громад прогресивного юдаїзму. Великий вклад внесла перший американський рабин Аріель Стоун, яка служила рабином в Києві та одночасно допомагала створювати реформістські громади по всій Україні. Бачимо, що саме завдяки роботі вищезазначених людей до 1998 року вже в 11 містах України активно діяли реформістські громади, було організовано систему підготовки лідерів громад та координацію їх діяльності. Було створено Релігійне Об'єднання (управління) громад прогресивного юдаїзму України (РОГПЮУ). Проводиться активна робота щодо надання освіти для лідерів громад, майбутніх рабинів, викладачів, активістів що очолять цей напрям на теренах України. Підсумовуючи викладене, бачимо, що рух прогресивного юдаїзму на теренах України розвивається, налагоджує тісні дружні стосунки з єврейськими організаціями України, міжнародними єврейськими організаціями, благодійними фондами та проектами. Спільні програми, насамперед освітні, з Єврейським Агентством «Сохнут», структурами «Джойнт», благодійним єврейським фондом «Хесед», Ізраїльськими культурними Центрами, Міжнародною жіночою організацією «Проект Кешер» дозволяють об'єднувати потенціал та ресурси різних єврейських організацій, підвищити ефективність роботи на благо євреїв України.

РОЗДІЛ III. Соціальне значення ідеології прогресивного юдаїзму: аудиторія прогресивних громад в Україні

Рух прогресивного юдаїзму ніколи не виступав з претензіями на монополію в юдаїзмі. Своїм прихильникам прогресивний юдаїзм пропонує ще один шлях до єврейства. Шлях, який духовно, емоційно та інтелектуально близький та зрозумілий для єврея ХХІ століття, з повагою ставлячись до інших напрямів юдаїзму, розуміючи, що кожна людина, кожен єврей має знайти свій шлях до досягнення ідеї Єдиного Творця.

3.1. Зміни в молитовнику, Галаха, гіюр в контексті реформ прогресивного юдаїзму

В юдаїзмі є три основні напрями, і більшість євреїв зараховують себе до одного з них: ортодоксальний (традиційний), реформістський (ліберальний, в Європі відомий також як прогресивний), консервативний (щось середнє між двома попередніми напрями). Поєднує ці течії те, що вони визнають як Письмову так і Усну Тору (дві частини Тори, що Мойсей отримав від Творця). Однією з ознак, яка відрізняє течії одна від одної є ставлення до держави Ізраїль і права на її існування в сучасному вигляді.⁸¹ Прогресивний юдаїзм робить акцент саме на заповідях, які зосереджують увагу на відносинах між людьми, на етиці та соціальній справедливості. Наголошуючи, що кожна людина має право сама вирішувати яких заповідей важливо дотримуватися, робити свідомий особистий вибір, який спирається на її знання, відповідальність та солідарність з народом Ізраїлю. Все це є важливими принципами, на яких ґрунтуються дотримання заповідей у прогресивному юдаїзмі.

Протягом багатьох століть в єврейській традиції склався певний порядок молитов, який є в молитовнику, що існує у різних редакціях з різними назвами. Загальна назва «сідур», а редакції, пояснення та доповнення здійснюються згідно з повсякденними чи історичними потребами. Сідур – це

⁸¹ Юдаїзм: напрями і ставлення до джерел віровчення. URL: https://risu.ua/iudajizm-napryamki-i-stavlennya-do-dzherel-virovchennya_n33482 (дата звернення: 17.02.2024)

молитовник в юдаїзмі, що є настільною книгою багатьох євреїв. В цій книзі молитви розташовані у певній послідовності, враховуючи розпорядок життя людини, а також для зручності користування згруповані на різні теми.⁸² Прогресивний юдаїзм вважає молитовник (сідур) зборами молитов, які мають відповідати почуттям сучасної людини. Вони повинні відповідати сучасному життю і сучасній філософії. Цією ідеєю керувалися творці сідуру, виданого під назвою «Труд души» – це двомовне видання, його написано івритом та російською мовами (іноді зустрічається арамейська). В основі видання «Труд души» покладено молитовник «Авода ше-ба-лев» – Ізраїльського руху прогресивного юдаїзму. Як зазначає в виданні до молитвенника «Авода ше-ба-лев» рабинеса Майя Лейбович, внесені зміни були продиктовані кількістю установок, які зберегли чинність.⁸³ Адекватність молитовної мови продиктована прагненням до того, щоб використовувані формулювання та звороти відповідали світогляду та самовідчуттю сучасного єврея. Щоб молитва не перетворилася на затвердений, за обов'язком виконуваний ритуал. Так були реформовані або виключені деякі молитви, які є традиційними, але на сьогоднішній день не зустрічають особливого відгуку. Наприклад, прохання щодо відновлення Храму та відновлення в ньому жертвоприношень. Видозмінені ті благословення, де йдеться про воскресіння мертвих і воцаріння Царя – Месії з роду Давида. Замість побажання смерті відступникам і єретикам, прописана молитва про викорінення зла у світі. Зміна також додається в перші три благословення з тих, що традиційно вимовляються після того, як пробудився від сну. Наразі їх формулювання витримано в дусі світогляду, який стверджує рівну гідність між чоловіком та жінкою, єврея та не єврея, пана і раба. А що стосується благословення, в якому вісником ранку фігурує півень, воно зовсім прибрано – це зовсім не відповідає сучасним реаліям життя. На думку реформістів, обережне

⁸² Электронная еврейская энциклопедия КЕЭ, том: 7. 1994. ИУДАИЗМ/Литургия. Молитвенники/Сиддур. URL: <https://eleven.co.il/judaism/liturgy-prayer/13790/> (дата звернення: 19.02.2024)

⁸³ Сидур «Труд души». URL: <https://esxatos.com/sidur-trud-dushi> (дата звернення: 20.02.2024)

скорочення дозволяє читати молитви вдумливо, без поспіху, з великим проникненням в зміст молитви, яка промовляється. В ті молитви, які несуть більш поетичне навантаження, також ввелись скорочення. Це зроблено для того щоб молитва не перетворилась на рутинне промовляння, деколи в тексті переривається плавна течія та додаються нові тексти, залишаючи право за тим хто молиться включати цю молитву чи ні. Участь особи, що молиться у визначенні порядку богослужіння, не має обмежень при вшануванні тієї чи іншої факультативної молитви. Іноді і в рамках обов'язкових молитов є вибір різних варіацій тексту. Прикладом цьому є перше благословення Аміді (про прабатьків). Включення в текст згадок про найважливіші події сучасного етапу єврейської історії зроблено для того, щоб ті, хто приймають участь у службі, не тільки відновлювали свій зв'язок щодо традиції, але й мали змогу адекватно виразити досвід сучасного єврейства. Наприклад, молитва про Катастрофу європейського єврейства, про повернення євреїв до Сіону та про утворення держави Ізраїль, важливої частини єврейської історії ХХ століття, яка мала великий вплив на самосвідомість єврейського народу. Ці важливі події в сідурі «Труд души» згадуються в першому благословінні Шма, а також в одному з благословінь Аміді про спасіння, як під час раннього, так і вечірнього богослужіння. В сідур «Труд души» включені скорочені молитви до дня Катастрофи, дня пам'яті полеглих за Ізраїль та дня Незалежності. Значних змін зазнали молитви призначені для читання Дев'ятого Ава, з погляду прогресивного юдаїзму скорбота про зруйнований Храм у наші дні значною мірою поступається місцем радості оскільки наразі ми живемо в епоху відродження єврейського народу та відновлення стародавньої столиці – Єрусалиму.⁸⁴ З позицій реформістського руху, філософська думка, художній підхід та сучасність збагачують релігійну свідомість. Саме тому в тексти молитов, крім суто релігійних текстів, включені слова ряду філософів та мислителів, поетичні твори та інше. Наприкінці в молитовнику є коротка

⁸⁴ Электронная еврейская энциклопедия КЕЭ, том: 1. 1976. ИУДАИЗМ/Обряды и обычаи/Ава девятое. URL: <https://eleven.co.il/judaism/rites-and-customs/10024/> (дата звернення: 19.02.2024)

антологія важливих текстів для молитовних роздумів, велика частина яких має філософський сенс. Метою всіх цих змін є повернути синагогальному служінню його адекватність та актуальність. Цей молитовник має призначення не тільки для богослужінь в синагозі, але й для роздумів, вивчення молитовної єврейської спадщини нащадками, для навчання теперишнього, здебільше асимільованого покоління. Для розуміння сенсу молитви в зверненні до Всевишнього, разом з новими модифікаціями, збережена, де це можливо, велика частина єврейської релігійної свідомості, традиційні висловлювання та обороти.⁸⁵ В сучасній службі шабату в Україні, окрім традиційних молитв, читається молитва за Ізраїль та Україну, за наших воїнів-захисників, що є актуальним в час, коли на землях Ізраїлю та України точаться запеклі війни.⁸⁶ Також в прогресивному юдаїзмі, член громади, крім молитви Рефуа Шлема, має можливість сам написати молитву за близьку людину, яка знаходиться в хворобі чи важкій ситуації, використовуючи правила написання молитов або звернутися за допомогою до рабина. Бачимо, що молитви, які перегукуються з подіями, що відбуваються в сучасний період, знаходять відгук у людей, які мають потребу в вірі в мирне майбутнє. Молитви мають заспокійливу дію для тих, чії рідні зараз перебувають на захисті країни.

Значущість релігійних норм прогресивного юдаїзму для громадян України зумовлена ще й більш лояльним і людяним ставленням до правил проходження процедури гіюру. Гіюр – це процедура і спеціальний обряд в юдаїзмі, за яким людина, яка не вважається галахічним євреєм стає ним визнана. Ортодоксальний гіюр передбачає суворе виконання та дотримання заповідей, способу життя у відповідності до приписів. Згідно законів ортодоксального юдаїзму, євреї не можуть укласти шлюби з не євреями. Обряд прогресивного гіюру в Україні проходять члени змішаних родин, коли

⁸⁵ Сидур «Труд души». URL: <https://esxatos.com/sidur-trud-dushi> (дата звернення: 20.02.2024)

⁸⁶ Інтерв'ю. Духовний Олександр (головний рабин прогресивного юдаїзму Києва та України) (08.10.2023)

один з членів родини є євреєм.⁸⁷ Цей шлях повинні обрати спільно в родині – якщо один із сімейної пари проти нього, обряд не здійснюється. Діти, народжені до проходження гіюру батька. Найчастіше ми, євреями не вважаються. Тільки народжені після проходження батьками гіюру, вважаються єврейськими дітьми. Однією з причин проходження гіюру є усвідомленість юдаїзму своєю релігією, тобто це люди з почуттям приналежності до єврейського народу та до його віри. Підготовка до гіюру та процес його проходження – це непростий та не швидкий шлях (від одного року і більше). Бажаючі повинні активно відвідувати релігійну громаду прогресивного юдаїзму, як найменше півроку, весь цей час вони повинні навчатися, бути присутніми на всіх службах, освітніх проектах і святах. Основним правилом є дотримання кашруту і всіх 613 заповідей Тори. Весь цей час рабин, лідер та члени громади спостерігають за людиною щодо її готовності стати юдеєм та чистоти його намірів. Сенс проходження гіюру є в першу чергу саме пошуком людиною свого місця в світі та свідоме рішення дотримуватися всіх заповідей юдаїзму і вести єврейський спосіб життя. Якщо людина вважає, що вона готова, то відбувається проходження співбесіди в рабинському суді, котрий має назву бейт дін. Бейт дін перевіряє щирість наміру кандидата та його знання Тори і традицій. Перед співбесідою рабин-куратор переконується, що бажаючий має достатній рівень знань, заохочується знання івриту і активна участь в житті громади, а кандидат повинен переконати, що його життя проходить відповідно до законів юдаїзму. Після виконання всіх вимог, суд приймає рішення і воно є законним. Зазначимо, що після прийняття юдаїзму людина вважається євреєм та має право, після перевірки в консульстві, здійснити алію (репатріюватися) в державу Ізраїль та стати громадянином Ізраїлю. В процедурі проходження обряду, кандидат також має право змінити своє ім'я на єврейське.⁸⁸

⁸⁷ Иудаизм и евреи. Гиюр – принятие иудаизма. URL: <https://reformkiev.com/vse-o-gijure/> (дата звернення: 27.02.2024)

⁸⁸ АТИКВА. Все о гиоре. URL: <https://esxatos.com/sidur-trud-dushi> (дата звернення: 25.02.2024)

Ортодоксальний напрям юдаїзму вважає гіюр, проведений в рамках прогресивного юдаїзму, недійсним. На їх думку, лише дотримання всіх канонів цієї процедури і обряду в незмінному вигляді і обсязі, дають підстави на її визнання.⁸⁹ В рамках прогресивного юдаїзму України, обряд гіюр проводиться: в Києві – головним рабином України та Києва Олександром Духовним в Київському центрі прогресивного юдаїзму «Атіква»⁹⁰ або в Одесі – рабином Юлією Гріс (на бейт дін присутні ще рабини, їх склад може змінюватись).

Бачимо, що відмінність поглядів ортодоксальної та прогресивної течії на проходження гіюру, саме в прогресивному напрямку це сприяє збільшенню аудиторії, можливістю залучити до громад не єврейських партнерів та людей які хочуть бути євреями і сповідувати юдаїзм.

Внесені в молитовник зміни були продиктовані кількістю установок, які зберегли чинність в сучасності. Адекватність молитовної мови продиктована прагненням до того, щоб використовувані формулювання та звороти відповідали світоогляду та самовідчуттю сучасного єврея. Так були реформовані або виключені деякі молитви, які є традиційними, але на сьогоднішній день не зустрічають особливого відгуку. Наразі їх формулювання витримано в дусі світогляду, який стверджує рівну гідність між чоловіком та жінкою, єврея та не єврея, пана і раба. На думку реформістів, обережне скорочення дозволяє читати молитви вдумливо, без поспіху, з великим проникненням в зміст молитви. В ті молитви, які несуть більш поетичне навантаження, також ввелись скорочення. Це зроблено для того щоб молитва не перетворилась на рутинне промовляння, деколи в тексті переривається плавна течія та додаються нові тексти, залишаючи право за тим хто молиться включати цю молитву чи ні. Включення в текст згадок про

⁸⁹ Электронная еврейская энциклопедия КЕЭ, том: 6. 1992. ИУДАИЗМ/Иудаизм и другие религии/прозелиты. URL: <https://eleven.co.il/judaism/and-other-religions/13324/> (дата звернення: 28.02.2024)

⁹⁰ Інтерв'ю. Духовний Олександр (головний рабин прогресивного юдаїзму Києва та України) (08.10.2023)

найважливіші події сучасного етапу єврейської історії зроблено для того, щоб ті, хто приймають участь у службі, не тільки відновлювали свій зв'язок щодо традиції, яка освячена віками, але й мали змогу адекватно виразити досвід сучасного єврейства. З позицій реформістського руху, філософська думка, художній підхід та сучасність збагачують релігійну свідомість. Саме тому в тексти молитов, крім суто релігійних текстів, включені слова ряду філософів та мислителів, поетичні твори та інше. Й молитовник має призначення не тільки для богослужінь в синагозі, але й для роздумів, вивчення молитовної єврейської спадщини нащадками, для навчання теперішнього, здебільше асимільованого покоління. Обряд прогресивного гіюру найчастіше в Україні проходять члени змішаних родин, коли один з членів родини є євреєм. Однією з причин проходження гіюру є усвідомленість юдаїзму своєю релігією, тобто це люди з почуттям приналежності до єврейського народу та до його віри.

3.2. Прогресивний юдаїзм як шлях до історичної, культурної та релігійної ідентичності українських євреїв

В рамках прогресивного юдаїзму, в фокусі релігійної ідеології мають бути не абстрактні догмати, а людина, тобто – аудиторія. Відкритість прогресивного юдаїзму до зміни реалій сучасності, зовнішніх впливів, різноманітної ідентичності членів спільноти, можливість осмислювати власне єврейство в дуже широких рамках – ці складові роблять напрям прогресивного юдаїзму привабливим для людей сучасності.⁹¹ Прогресивний напрям є цікавим для тих, кому є близькою традиція, яка розвивається разом зі змінами світу. Це є одна з головних відмінностей прогресивного та консервативного напрямків від ортодоксального.

На відміну від месіанських концепцій вдосконалення соціуму, притаманних ортодоксальним версіям юдаїзму, прогресивна течія наголошує

⁹¹ Інтерв'ю. Духовний Олександр (головний рабин прогресивного юдаїзму Києва та України) (08.10.2023)

на тому, що порятунок прийде від спільних зусиль людей, від усього людства. (таке тлумачення традиційного, зокрема, кабалістичного і хасидського, терміну «тікун олам» («виправлення світу») можна зустріти в риториці прогресивних рабинів України, зокрема, О. Духовного). З цим пов'язана ідея вдосконалення себе і світу – «тікун ацмі».⁹² Згідно з нею, для того щоб перетворити світ, потрібно кожному почати з себе, завдяки вдосконаленню себе і світ також зміниться на краще. Для здійснення цього перетворення перед єврейським народом є багато перешкод, наприклад асиміляція. Багато років саме асиміляція є загрозою для юдаїзму. Наприклад в Україні, понад 90% шлюбів євреїв укладається між євреями та не євреями. Ортодоксальний юдаїзм не дає можливості такому єврею або єврейці бути приналежним до ортодоксальної громади. Прогресивний юдаїзм навпаки, запрошує їх в свою прогресивну громаду, надає можливість члену родини, що не є євреєм, опанувати, зрозуміти, прийняти та підтримати цінності партнера-єврея. Наразі в Україні, згідно із «Законом про повернення до Ізраїлю»⁹³, членами громад напряму прогресивного юдаїзму мають право бути євреї у третьому поколінні.

Цей статус дозволяє суттєво розширити аудиторію прогресивних спільнот, залучаючи усіх зацікавлених.⁹⁴ В Україні прогресивний юдаїзм надає можливість для вивчення єврейської традиції, релігії, запрошує всіх бажаючих євреїв та не євреїв, до громади мають право долучитися та приймати участь в житті громади, а потім при бажанні обрати шлях сповідування прогресивного юдаїзму, пройти гіюр, та стати юдеєм.

Аудиторія громад прогресивного юдаїзму в Україні – це люди різних вікових категорій, та найбільш привабливою течія прогресивного юдаїзму є

⁹² Інтерв'ю. Духовний Олександр (головний рабин прогресивного юдаїзму Києва та України) (08.10.2023)

⁹³ Электронная еврейская энциклопедия КЕЭ, том: 2. 2015. ГОСУДАРСТВО ИЗРАИЛЬ/Государственное устройство/Закон о возвращении. URL: <https://eleven.co.il/state-of-israel/government-system/11585/> (дата звернення: 28.02.2024)

⁹⁴ АТИКВА. Все о гиуре. URL: <https://esxatos.com/sidur-trud-dushi> (дата звернення: 25.02.2024)

для молоді та осіб середнього віку. Багато з них пам'ятають як їх бабуся чи дідусь розмовляли на ідиш, в шабат запалювали свічки та ставили хали, але все це було втаємничено для оточення внаслідок упередженого ставлення або нерозуміння. В багатьох членів громад родичі живуть в Ізраїлі, вони спілкуються, цікавляться особливостями життя євреїв в цій країні і бажають пізнати більше про своє етнічне коріння, знати історію своєї етнічної батьківщині. Діяльність громад прогресивного юдаїзму в Україні приваблює людей ще й різноманітним проектам, завдяки яким вони мають можливість навчатися, зрозуміти і прийняти єврейські традиції, задавати питання і знаходити відповідь на турбуючі питання – рабин в прогресивному юдаїзмі є вчителем, до котрого людина може звернутися не тільки з приводу освітніх питань, але й щодо вирішення особистих проблем. В рамках громад прогресивного юдаїзму або спільно з другими єврейськими організаціями і об'єднаннями відбувається проекти психологічної підтримки, вивчення мов іврит, англійської, рідше ідиш, спільні зустрічі шабатонів, єврейських свят – все це є цікавим для активних людей, які прагнуть вдосконалюватись та рости духовно в юдейській традиції. Кожна громада прогресивного юдаїзму – це своєрідна родина, в якій всі учасники допомагають один одному, в якій учасники проходять шлях пізнання законів юдаїзму, отримуючи підтримку і розуміння. З 1991 року понад 12 тисяч членів громад прогресивного юдаїзму України змогли стати учасниками релігійних, освітніх, культурно-просвітницьких та соціальних програм, які проводяться в рамках співпраці реформістських громад з міжнародними єврейськими організаціями та проектами. Велика кількість молодих людей стали учасниками молодіжного руху «Нецер». Дитяча аудиторія відвідує єврейські табори, є учасниками спектаклів, свят, шабатонів.⁹⁵ Це сприймається ними як щось на кшталт родинного та святкового.

⁹⁵ Інтерв'ю. Гайдар Олександр (виконавчий директор Релігійного Об'єднання (управління) громад прогресивного юдаїзму України, керівник проекту «Открытая дверь») (10.10.2023)

Нами було зроблене опитування, та проведено більш ніж 20 інтерв'ю з членами громад прогресивного юдаїзму. Згідно цього бачимо, що більшість з них мають вищу освіту, деякі – не одну, мають улюблену роботу, практично у всіх є родичі, діти, знайомі, що живуть в Ізраїлі. На питання про причини вибору громади саме напряму прогресивного юдаїзму серед кількох спільнот інших течій юдаїзму, діючих в місті, отримали відповіді про відсутність жорсткого підходу до релігійних догм, зрозумілість релігійних процесів і обрядів, відношення прогресивного напряму до ролі жінки та прийняття єврея по лінії батька, онуків та правнуків євреїв. Важливим фактором є атмосфера в громаді, можливість участі в різноманітних заходах, освітніх проектах, взаємодія з однодумцями, які мають подібний світогляд і прагнення до юдейського способу життя.

Громади прогресивного юдаїзму України мають контакти з різними єврейськими та громадськими організаціями, державними органами. Спільні програми, насамперед освітні, з Єврейським Агентством «Сохнут», структурами «Джойнт», благодійним єврейським фондом «Хесед», Ізраїльським культурним Центром, Міжнародною жіночою організацією «Проект Кешер», дозволяють продовжити навчання в різних галузях, пов'язаних з єврейською культурою та традиціями, об'єднуючи потенціал та ресурси різних єврейських організацій. Певна кількість молоді після здобуття освіти виїжджає в Ізраїль, Америку чи Німеччину, та є й ті, хто не хоче покидати Україну, вважають себе юдеями і в них є можливість в Україні сповідувати юдаїзм.⁹⁶ Цей шлях обирає молодь та інтелігенція XXI століття, люди, які мають бажання поєднати своє громадське життя з життям країни, де вони мешкають і задовольнити свій духовний поклик бути євреєм.

Українські євреї є громадянами незалежної, вільної, демократичної України, мають насагу та бажання разом творити свій єврейський дім. Рух не стоїть на місці, він знаходиться в постійному розвитку, продовжується навіть під час війни, відбуваються проекти для підготовки духовних лідерів

⁹⁶ Інтерв'ю. Члени громади прогресивного юдаїзму міста Полтава «Бет Ам» (09.10.2023)

громад та навчання громадського активу, в деяких містах продовжується єврейська освітня діяльність в дитсадках, недільних школах, в молодіжних групах, в літніх дитячих таборах та під час проведення свят і Шабатонів. Також продовжується співпраця та взаємодія з громадами-побратимами, участь у спільних проектах з міжнародними єврейськими організаціями, робляться спроби розвитку міжконфесійного діалогу.

Підсумовуючи, робимо висновок, що напрям прогресивного юдаїзму роблять привабливим для людей сучасності бажання людини пізнавати світ, розвиватися інтелектуально та духовно, мати можливість ставити важливі питання, осмислення внутрішнього та духовного пізнання цінностей юдаїзму. Прогресивний напрям є цікавим для тих, хто хоче більше дізнатися про свою історію, про традиції, які розвиваються разом зі змінами світу. Це є одна з головних відмінностей прогресивного та консервативного напрямків від ортодоксального. В Україні понад 90% шлюбів євреїв укладається між євреями та не євреями. Ортодоксальний юдаїзм не дає можливості такому єврею або єврейці бути приналежним до ортодоксальної громади. Прогресивний юдаїзм навпаки, запрошує їх в свою прогресивну громаду, надає можливість члену родини, що не є євреєм, опанувати, зрозуміти, прийняти та підтримати цінності партнера-єврея. Якщо у них є бажання стати повноцінним членом громади та бути визнаним євреєм, вони мають можливість приєднання до громади та юдаїзму через проходження обряду гіюр. В Україні прогресивний юдаїзм надає можливість для вивчення єврейської традиції, запрошує всіх бажаючих євреїв та не євреїв, до громади мають право долучитися та приймати участь в її діяльності діти не єврейського партнера. Аудиторія громад прогресивного юдаїзму в Україні – це люди різних вікових категорій, та найбільш привабливою течія прогресивного юдаїзму є для молоді та осіб середнього віку. Діяльність громад прогресивного юдаїзму в Україні приваблює людей ще й різноманітним проектам, завдяки яким вони мають можливість навчатися,

зрозуміти і прийняти єврейські традиції, задавати питання і знаходити відповідь на турбуючі питання – рабин в прогресивному юдаїзмі є вчителем, до котрого людина може звернутися не тільки з приводу освітніх питань, але й щодо вирішення особистих проблем. В рамках громад прогресивного юдаїзму або спільно з другими єврейськими організаціями і об'єднаннями відбувається проекти психологічної підтримки, вивчення мов іврит, англійської, рідше ідиш, спільні зустрічі шабатонів, єврейських свят – все це є цікавим для активних людей, які прагнуть вдосконалюватись та рости духовно в юдейській традиції. Певна кількість молоді після здобуття освіти виїжджає в Ізраїль, Америку чи Німеччину, та є й ті, хто не хоче покидати Україну, вважають себе юдеями і в них є можливість в Україні сповідувати юдаїзм. Цей шлях обирає молодь та інтелігенція XXI століття, люди, які мають бажання поєднати своє громадське життя з життям країни, де вони мешкають і задовольнити свій духовний поклик бути євреєм. Українські євреї є громадянами незалежної, вільної, демократичної України, мають насагу та бажання разом творити свій єврейський дім.

ВИСНОВКИ

У першому розділі розглянуто передумови виникнення спільнот прогресивного юдаїзму на теренах України та формування руху реформістського юдаїзму.

Зародження і формування в ХІХ столітті руху реформістського юдаїзму є продовженням процесів, пов'язаних з Просвітництвом в ХVІІІ столітті в Європі, яке призвело до перевероту традиційних релігійних переконань - зокрема, в єврейському соціумі Східної Європи. Протягом ХІХ ст. на теренах сучасної України почали формуватися єврейські релігійні спільноти, які відносили за тими чи іншими критеріями до реформістського руху. Розвиток цих спільнот припиняється в перші роки радянської влади. На територіях міжвоєнної Республіки Польської, між тим, реформістські єврейські спільноти діяли до 1939 року.

Протягом радянського періоду склалися соціальні та культурні передумови виникнення і розвитку спільнот прогресивного юдаїзму в незалежній Україні:

- масова секуляризація радянського єврейства, яка призвела до втрати сімейних релігійних традицій, втрати традиційної приналежності до єврейської спільноти певного типу (ортодоксальної литовського чи хасидського напрямку або реформістської), а часто і втрати єврейської ідентичності загалом;
- поширена практика змішаних шлюбів, яка суттєво ускладнює другому і наступним поколінням нащадків “повернення” до єврейства в його ортодоксальному варіанті - адже з точки зору норм ортодоксального юдаїзму, дитина матері-неєврейки не вважається євреєм,
- запит на релігійне та духовне життя, який знайшов своє вираження в активних пошуках релігійної та національної ідентичності пострадянським єврейством в ранні 90-ті роки,

Разом з тим, існування реформістських спільнот на теренах України до 1920х років (а в Галичині та Буковині до 1939), а також традиції модернізованого юдаїзму, запроваджені єврейськими просвітниками Галичини, також слугували важливою передумовою повернення реформістського юдаїзму на українські терени.

У другому розділі здійснено реконструкцію історії спільнот, їх виникнення та розвитку.

З 1991 року в Україні було відкрито 47 громад прогресивного юдаїзму. На основі зібраних джерел - періодичних видань, інтерв'ю, звітів та інших документів вдалося реконструювати історію 14 з них. Виокремлено основні етапи розвитку цих спільнот:

Перший період, 1991-1997. Найбільш активним періодом відкриття нових громад прогресивного юдаїзму, виходячи з документів щодо реєстрації, є 1991-1997 роки (Київ, Черкаси, Луцьк, Вінниця, Кіровоград, Феодосія, Керч, Корсунь-Шевченківській). Характерними рисами цього періоду є:

- провідна роль прогресивних рабинів з США, Британії та інших країн (Аріель Стоун), вони ж проводять богослужіння;
- роль місцевих лідерів здебільшого організаційна; активне залучення та навчання людей, які очоляють нові громади;
- пошук та підготовка рабинів з України (відкриття в Москві Інституту сучасного юдаїзму – «Махон», при якому відбувається підготовка кадрів для прогресивних спільнот пострадянських країн);
- стрімкий розвиток громад, забезпечення їх навчальною та релігійною літературою.

Другий період – з 1999 (рік початку діяльності рабина Олександра Духовного) по 2020 рік. Визначальною його рисою є поява місцевого, українського прогресивного рабина, який керує діяльністю локальних громад. Для цього періоду також характерно:

- богослужіння і заходи проводяться місцевими рабинами або духовними лідерами, зменшується роль іноземних партнерів;
- продовжується активне утворення громад (Полтава, Одеса, Хмельницький, Львів, Ужгород, Сімферополь; на початку 2000-х років в Україні вже було зареєстровано та діяли 42 реформістські громади).

Події 2014 року (анексія Криму) призвели до припинення діяльності деяких громад прогресивного юдаїзму, таких як громади Феодосії, Сімферополу, Керчі, і занепад інших. Цей занепад зумовлений розривом міжнародних зв'язків цих громад та неможливістю українських громад прогресивного юдаїзму надавати допомогу кримським спільнотам. Крім того, базуючись на інтерв'ю та окремих публікаціях, можемо припустити, що більшість общин мали антиросійські погляди, що також могло ускладнити їхню діяльність. Загалом з 2014 по 2022 рік рух стагнує.

Третій період, з лютого 2020 по лютий 2022 – епідемія ковіду. Його риси:

- богослужіння та інші заходи переходять в онлайн-формат, що зменшило їх різноманіття та обсяг (деякі формати виявились неможливими онлайн, наприклад, зустріч Суботи),
- відповідно, зменшення фінансування;
- часткова зміна аудиторії: на початку періоду зменшується, за півроку суттєво зростає за рахунок можливості доєднатись онлайн з інших міст та країн, що сприяє налагодженню комунікації з іншими спільнотами в країні та за кордоном.

Четвертий період, з лютого 2022 по сьогодні – повномасштабна війна, яка призвела до вимушеного припинення діяльності багатьох громад прогресивного юдаїзму. Визначальними його рисами є:

- масова міграція внаслідок повномасштабної війни як серед аудиторії, так і серед лідерів (зокрема, головний рабин був евакуйований в Ізраїль і знаходиться там досі);

- зменшилась кількість заходів, решта проводиться двома рабинами онлайн (Олександр Духовний, Юлія гріс);
- фокус діяльності зміщується в бік психологічної та матеріальної підтримки членів громади;
- долучення до тексту молитв молитви “За українських захисників та захисниць”, до ритуалу запалення свічок у *шабат* додається свічка за українських полонених.

На сьогодні активно діючими є 8 громад прогресивного юдаїзму на території України (Київ, Полтава, Одеса, Черкаси, Луцьк, Хмельницький, Львів, Корсунь-Шевченківський). Слід зазначити, що інші громади юридично не припинили своє існування.

Також проаналізовано організаційні стратегії, застосовані при формуванні спільнот прогресивного юдаїзму на першому і другому етапах. Зокрема, відзначено особливу роль вкрай тісної співпраці з нерелігійними єврейськими організаціями, як локальними, так і міжнародними (діяльність в одному приміщенні, спільні заходи, об’єднання функцій керівника прогресивної єврейської спільноти та єврейської благодійної організації однією людиною). Описано провідну роль співробітництва з регіональними відділеннями благодійного фонду «Хесед» в цьому аспекті.

У третьому розділі було окреслено вплив окремих положень ідеології прогресивного юдаїзму на склад членів громад та аудиторію їхніх заходів.

Вплив ідеології прогресивного юдаїзму на практику, аудиторію та соціальну роль спільнот прогресивного юдаїзму в Україні розглянуто на трьох прикладах:

- ставлення до статусу “єврея”, відтак, визначення адресатів своєї діяльності (аудиторії) спільнотами реформістського юдаїзму;
- змінах в молитовнику, який є уживаним в реформістських спільнотах України, порівняно з ортодоксальною традицією;
- практиці прогресивного гіюру.

Здійснене нами опитування членів кількох громад реформістського юдаїзму показало, що молитовник був зробленим більш зрозумілим та доступним, що допомагає людям, далеким від ортодоксального юдаїзму, краще розуміти молитву і відтак сприяє розширенню аудиторії. Наявна серед членів різних громад згадка, що процедура прогресивного гіюру простіша, ніж ортодоксальна, в окремих випадках підштовхнула людей долучитися саме до прогресивної громади. Водночас опитування показало, що деякі з таких членів громади надалі обирають залишитися в прогресивній громаді з багатьох інших міркувань.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

Неопубліковані джерела (з архіву Полтавської громади прогресивного юдаїзму «Бет Ам»)

1. Звернення №21/32 від 17.12.2019 до Голови Департаменту Культури і Туризму Вождасенко В. В. про долучення до концерту;
2. Протокол засідання членів РОПЮ від 01.02.2004, Полтава.

Періодичні видання

1. Бунина А. Праздник в еврейском дворике. Газета Атиква. Полтава, 2014. №3(163). С. 1;
2. Гайдар О. История, нынешнее состояние проблемы и перспективы развития движения прогрессивного иудаизма в Украине. Журнал «Открытая дверь». *Релігійне об'єднання громад прогресивного юдаїзму України, 2007. С. 3–75;*
3. Дун О. Будни и праздники еврейской общины. Газета Атиква. Полтава, 2014. №2(162). С. 2;

4. Жорник Ю. Рош а-Шана в детской программе «Мазл Тов». Газета Атиква. Полтава, 2012. №8(152). С. 1;
5. Жорник Ю. Седер-Песах. Газета Атиква. Полтава, 2012. №8(152). С. 2;
6. Жорник Ю. Шабат в детской программе. Газета Атиква, 2012. №9(153). С. 2;
7. Зонис В. Расписание работы РОПИ «Иману-Эль». Газета EMANU-EL. Одесса, 2014. № 33. С. 12;
8. Котляр Григорий. Гиюр – дорога в иудаизм. Газета EMANU-EL, Одесса, 2014. №34.С.2;
9. Полтавский благотворительный еврейский центр Хесед «Нефеш». Полтавская городская еврейская община. Религиозная еврейская община прогрессивного иудаизма «Бет-Ам». Он ушел на взлете. (О смерти Бурлака Вячеслава Егоровича, режиссере театра «Аидише мазл»). Газета Атиква, 2012. №9(153). С. 3;
10. Чумакова Т. Колишня полтавка стала першою жінкою-рабином у післявоєнній Німеччині. Загальнодержавне інформаційно-політичне видання. Полтава, 2010. №45(924). С. 1.

Інтерв'ю

1. Гайдар Олександр (виконавчий директор Релігійного Об'єднання (управління) громад прогресивного юдаїзму України, керівник проекту «Открытая дверь») (10.10.2023);
2. Духовний Олександр (головний рабин прогресивного юдаїзму Києва та України) (08.10.2023);
3. Плотнікова Тетяна (представник «Хесед», місто Луцьк) (01.02.2024);
4. Польська Галина (голова громади прогресивного юдаїзму міста Черкаси «Хавер») (30.01.2024);
5. Рондер Єяль (віце-президент Всесвітнього союзу прогресивного юдаїзму) (09.10.2023);
6. Трейгер Аліна (перша українська жінка-рабин Німеччини) (13.01.2024);

7. Члени громади прогресивного юдаїзму міста Полтава «Бет Ам» (09.10.2023);

8. Шерри Каф (голова американського комітету допомоги Полтавській громаді прогресивного юдаїзму, США, Каліфорнія) (14.09.2023).

Джерела в електронному форматі

1. Статут Київської громади прогресивного юдаїзму «Надія». АТИКВА. URL: <https://reformkiev.com/ustav-kievskoj-religioznoj-obshhiny-pr/> (дата звернення: 07.09.2023).

Література

Статті

1. Маслак-Мацієвська Аліція. Прогресивний проповідник Шимон Данькович (1834-1910). Дослідження історії прогресивного юдаїзму на поділених польських землях. Ягеллонський університет у Кракові, 2016. Т. 14. С. 69–84;

2. Матіс Бенджамін. Польський прогресивний юдаїзм та угорський неологічний юдаїзм: порівняння. Полінські дослідження польського єврейства. Видавництво Ліверпульського університету, 2019. Т. 31. С. 225–241;

3. Носенко-Штейн Є. Е. Еврейские диаспоры в Европе и мире: полевые источниковедческие исследования. «Земля обетованная»: реформистский иудаизм в России и Государство Израиль. Санкт-Петербург, 2018. С. 26.

Електронні ресурси

1. Волинська релігійна громада прогресивного іудаїзму. URL: <http://jewishvolyn.com/ua> (дата звернення: 22.01.2024);

2. Енциклопедія Сучасної України. URL: <https://esu.com.ua/> (дата звернення: 15.09.2023);

3. Історична правда. URL: <https://www.istpravda.com.ua/> (дата звернення: 22.01.2024);

4. Київський центр прогресивного іудаїзму АТИКВА. URL: <https://reformkiev.com/> (дата звернення: 07.09.2023);

5. Котляр Григорій. От религиозных реформ к сионизму. Реформа в иудаизме в Украине XIX-го – начала XX-го веков. АТИКВА. URL: <https://reformkiev.com/grigorij-kotljар-ot-religioznyh-reform-k-sionizmu-reforma-v-iudaizme-v-ukraine-xix-go-nachala-xx-go-vekov/> (дата звернення: 20.09.2023);
6. Котляр Григорій. Реформа в иудаизме в Польше и Российской империи XIX-го – начала XX-го веков. Альманах «Еврейская Старина» №5(52). Иерусалим – Москва, 2007. URL: <https://berkovich-zametki.com/2007/Starina/Nomer5/Kotljар1.htm> (дата звернення: 20.09.2023);
7. Мурдза Яніна. Полтавка Аліна Трейгер – перша українська жінка-раввін Німеччини. ЗМІСТ : веб-сайт. URL: <https://zmist.pl.ua/publications/poltavka-alina-trejger-persha-ukrayinska-zhinka-ravvin-nimechchynu> (дата звернення: 25.09.2023);
8. Островерха Ганна та ін. Євреї України. Хто вони? Видавництво Ukraïner. Київ, 13 листопада 2019. URL: <https://ukraïner.net/yevreyi/> (дата звернення: 22.09.2023);
9. Проект Кешер. URL: <https://www.projectkeshер.org.ua/> (дата звернення: 12.11.2023);
10. Рабин Юлія Гріс. АТИКВА. URL: <https://reformkiev.com/profile/ravvin-julija-gris/> (дата звернення: 15.09.2023);
11. Реєстр юридичних осіб. URL: <https://youcontrol.com.ua/catalog/> (дата звернення: 07.09.2023);
12. Релігійні меншини України. URL: <https://гmu.uarr.info/> (дата звернення: 13.01.2024);
13. Релігійно-інформаційна служба України. URL: <https://гisu.ua/> (дата звернення: 17.02.2024);
14. Электронная еврейская энциклопедия 1976-2005. URL: <https://eleven.co.il/> (дата звернення: 15.09.2023);
15. Alyth (реформістська спільнота Великобританії) URL: <https://www.alyth.org.uk/> (дата звернення: 28.01.2024);

16. Jewish life. URL: <https://orjewishlife.com/> (дата звернення: 15.09.2023).

Гіюр – це ритуальний обряд навернення не єврея в юдаїзм.

Сміха – означає висвячення, обряд посвяти в рабини.

Бар-міцва (в перекладі з івриту – «син заповіді») – означає що хлопчик 13 років досяг повноліття згідно єврейському закону галасі. Дитина читає уривок з Тори в суботу в синагозі, тим самим стає повноправним членом конгрегації (громади).

Бат-міцва (в перекладі з івриту – «дочка заповіді») – означає, що молода дівчина в віці 12 років досягла повноліття згідно єврейському закону галасі. Дитина читає уривок з Тори в суботу в синагозі, тим самим стає повноправним членом конгрегації (громади).

Галаха – це є збірна назва нормативної частини законодавства юдаїзму, що регламентує практичні дії єврея.

Галахічний єврей – означає, щодо єврейського закону Галахи, людина народжена матір'ю єврейкою вважається євреєм.

Бейт дін – суд, який проводить обряд Гіюр.

Міцвот (в перекладі з івриту – «наказ») – заповідь в юдаїзмі.

Гаскала (єврейське Просвітництво) – рух, який виник у середовищі Європи, яке виступало за прийняття цінностей Просвітництва і зростання освіти в області світських наук, івриту та історії єврейського народу.